МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
„ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА”

СТЕПАНЕНКО Вікторія Іванівна

УДК 376.013.42:316.624-056.45(043.5)

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРОФІЛАКТИКИ ПОВЕДІНКОВИХ ДЕВІАЦІЙ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

13.00.05 – соціальна педагогіка
23 Соціальна робота

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Старобільськ – 2020

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Роботу виконано у ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (м. Старобільськ), Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор педагогічних наук, професор
КАРАМАН Олена Леонідівна,
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (м. Старобільськ), директор навчально-наукового інституту педагогіки і психології.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
ТРУБАВІНА Ірина Миколаївна,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди (м. Харків), професор кафедри педагогіки;

доктор педагогічних наук, доцент
КОНОШЕНКО Сергій Володимирович,
ДВНЗ „Донбаський державний педагогічний університет” (м. Слов’янськ), декан педагогічного факультету;

доктор педагогічних наук, доцент
ПЕТРИШИН Людмила Йосипівна,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (м. Тернопіль), професор кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи.

Захист відбудеться 1 липня 2020 року о 13.00 годині на виїзному засіданні спеціалізованої вченої ради Д 29.053.01 Державного закладу „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (м. Старобільськ) за адресою: 93401, Луганська обл., м. Сєвєродонецьк, вул. Лисичанська, 1-б, мала конференц-зала № 1 (3 поверх).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Державного закладу „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” за адресою: 92703, м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1.

Автореферат розіслано 1 червня 2020 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради Н. І. Черв’якова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Обдаровані особистості є потужним двигуном суспільних перетворень і суспільного прогресу. Досягнення державами найбільшого успіху можливе за наявності висококваліфікованих кадрів у різних галузях виробництва. Прогрес майже всіх галузей діяльності людства залежить від особистостей, які сприймають навколишній світ нестандартно, мають надзвичайну активність, енергійність, працездатність і можуть досягнути в обраній сфері діяльності найвищих результатів. Тому проблема пошуку, стимулювання, захисту обдарованості, інтелекту і творчості повинна займати одне з провідних місць у державній політиці. Це підтверджується і Законом України „Про освіту” (2017), де метою вітчизняної освіти визначено всебічний розвиток особистості, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей для успішної самореалізації та розвитку держави й суспільства.

Однак розвиток обдарованих особистостей залежить не тільки від соціальних, політичних та економічних процесів, що відбуваються в суспільстві. Він може бути зумовлений і певними соціально-психологічними її особливостями. Обдарована особистість не завжди може досягнути повноцінної реалізації своїх можливостей щодо ефективної взаємодії з іншими, продуктивної й успішної діяльності. За висновками Всесвітньої організації охорони здоров’я, обдаровані діти входять до „групи ризику”. Згідно з даними соціологічних досліджень (О. Михайленко) зазначена категорія дітей становить 20 – 30% від загальної популяції. При цьому „благополучні” складають тільки 5%. Усі інші перебувають у ситуації ризику соціальної ізоляції й відчуження з боку однолітків.

Високі потенційні можливості обдарованого учня далеко не завжди вдається розвинути через його непристосованість до стандартних умов навчання та дезадаптацію в соціальному й освітньому середовищі. Порушення проходження ним процесу соціалізації можуть провокувати різні відхилення в соціальному й особистісному розвитку та за відсутності надання своєчасної допомоги призводити до різних типів девіантної поведінки, зокрема асоціальної, делінквентної, адиктивної, суїцидальної тощо, що підтверджено різними статистичними даними, наведеними в працях Т. Вєнцової, В. Габдулхакова, Є. Зеркіної, Т. Калязіної, С. Лайоє (S. Lajoie), Н. Майсак, С. Максимової, В. Менделевича, Я. Рибаковського, М. Фетискіна, М. Хейс (M. Hayes), Т. Якимової та ін.

Особливості процесу адаптації обдарованих дітей до умов соціального середовища та впливу на їхню поведінку різних соціальних

інститутів розкрито в працях А. Анджейчак, О. Андроннікової, О. Антонової, С. Ассуліна (S. Assouline), О. Бабкіної, Д. Богоявленської, Т. Бюшер (T. Buescher), Є. Кисіль, Г. Коваль, Л. Колеман (L. Coleman), Д. Ловецьки (D. Lovecky), Л. Обухової, А. Остіна (A. Austin), Ю. Паненкової, В. Панова, В. Пєскова, О. Сапрунової, Л. Сілверман (L. Silverman), Ж. Террасьє (J. Terrasier), Ж.-Ч. Террасьє (J.-Ch. Terrassier), Л. Терещенко, І. Торренса (E. Torrance), О. Титової, О. Хлівної та ін.

Окремі форми поведінкових девіацій обдарованих учнів репрезентовано в роботах В. Білецької, Н. Бобилєвої, Н. Бумаженко, Г. Єфремової, Є. Зеркіної, Є. Ільїна, Т. Кравцової, К. Курзової, Н. Майсак, Л. Мардахаєва, В. Менделевича, О. Михайленко, Є. Подольської, М. Фетискіна та ін.

Соціально-педагогічні і психологічні аспекти роботи з обдарованими дітьми висвітлено в дослідженнях І. Бабенко, О. Барабаш, К. Бєляєвої, М. Бойченко, О. Бочарової, Л. Григорової, Ю. Грищук, П. Деттмер (P. Dettmer), І. Звєрєвої, А. Капської, А. Кастелло (A. Castelló), Б. Коллісон (B. Collison), Л. Мардахаєва, С. Муна (S. Moon), С. Пальчевського, Дж. Пітерсона (J. Peterson), В. Слуцького, Ю. Тодорцевої, Дж. Фрімена (J. Freeman), Е. Хаггарда (E. Haggard), Д. Хейса (D. Hayes), В. Юркевич, К. Яковенко та ін.

Соціально-педагогічний потенціал закладу загальної середньої освіти й середовища щодо профілактики девіантної поведінки учнів різних „груп ризику” репрезентовано в студіях Т. Алєксєєнко, В. Афанасьєвої, О. Безпалько, Л. Вольнової, М. Галагузової, Н. Заверико, В. Загвязинського, Л. Завацької, І. Зубрицького, О. Караман, С. Коношенка, Н. Новгородського, Л. Петришин, А. Самойлова, Н. Сейко, Н. Сущик, І. Трубавіної, М. Шакурової та багатьох інших науковців.

Однак, незважаючи на наявні численні публікації з різних аспектів проблеми обдарованості, накопичений досвід взаємодії закладу загальної середньої освіти з різними соціальними інститутами в роботі з обдарованими учнями, саме проблема профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів досліджена недостатньо, зокрема в соціально-педагогічній теорії і практиці. Аналіз наукових праць з означеної проблеми дозволив установити, що на сьогодні у вітчизняній соціально-педагогічній науці відсутні цілісні розвідки, у яких би розкривалися теоретичні і практичні засади системної організації профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти.

Вирішення цієї соціальної проблеми потребує вивчення сутності і змісту різних типів поведінкових девіацій обдарованих учнів; основних чинників їх виникнення; індивідуального підходу до роботи з

обдарованими учнями, які мають прояви дезадаптації і схильні до різних поведінкових відхилень; організації профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів на базі закладів загальної середньої освіти з урахуванням їхніх індивідуальних, соціально-психологічних і вікових особливостей; створення певного соціально-педагогічного середовища в закладі загальної середньої освіти як відкритої соціально-педагогічної системи, яке б впливало на поведінку обдарованих дітей, формувало у них певні адаптивні можливості для повноцінної самореалізації в життєвому просторі; використання системного підходу до профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти, що передбачає здійснення комплексних заходів, використання форм і методів, спрямованих на попередження дезадаптації обдарованих учнів у різних сферах життєдіяльності, їхньої схильності до різних видів поведінкових девіацій; підготовку і взаємодію суб'єктів профілактичної роботи за цим напрямом; оптимального використання ресурсів обдарованого учня і сім'ї при здійсненні профілактичних заходів.

Актуальність теми дослідження зумовлена негативними наслідками дезадаптації обдарованого учня, яка може виявлятися в різних сферах життєдіяльності. Основою цих наслідків є невирішені *суперечності* між: наявністю в суспільстві проблеми поведінкових девіацій обдарованих учнів та нерозробленістю теоретико-методологічних засад системної організації профілактичної роботи в закладах загальної середньої освіти щодо вирішення цієї проблеми; потребою спрямування соціально-педагогічного середовища закладу загальної середньої освіти на профілактику поведінкових девіацій обдарованих учнів з метою самореалізації обдарованої особистості в соціумі та відсутністю науково-методичної й інформаційної бази забезпечення цього процесу; необхідністю професійного здійснення профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти та недостатнім рівнем готовності суб'єктів до здійснення відповідної профілактичної роботи.

Актуальність, виявлені суперечності, недостатня наукова розробка обраної проблеми, необхідність її глибокого й системного вирішення на рівні соціально-педагогічної теорії і практики зумовили вибір теми дисертаційної роботи: **„Теорія і практика профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти".**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації входить до плану науково-дослідної роботи кафедри соціальної педагогіки ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка" як складова частина комплексної наукової теми „Зміст і технологія соціально-педагогічної діяльності з дітьми групи ризику"

(державний реєстраційний номер 0107U000971). Тему затверджено на засіданні Вченої ради ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (протокол № 1 від 28.08.2017 р.) та узгоджено бюро Міжвідомчої ради з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології Національної Академії педагогічних наук України (протокол № 6 від 28.11.2017 р.).

Об’єкт дослідження – процес профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – теоретичні і практичні засади системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні, розробці та експериментальній перевірці теоретичних і практичних засад системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти.

Концепція дослідження. Основні концептуальні положення визначають стратегію й тактику наукової розробки проблеми профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти.

1. Підґрунтям для осмислення базового поняття дослідження – *профілактика поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти* – є міждисциплінарний підхід, який дозволяє сформувати цілісні уявлення про аналізований феномен; відобразити всі його аспекти на основі використання результатів наукових розвідок різних галузей знань.

2. *Профілактику поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти* розглядаємо як напрям соціально-педагогічної діяльності, що полягає у створенні освітніми, виховними, психологічними та соціальними засобами сприятливих умов для попередження чи подолання дезадаптації обдарованих учнів, їхнього саморозвитку й самореалізації.

3. Ефективність профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти може бути досягнута лише за умови організації її як системи, яка побудована за соціально-педагогічною моделлю і розглядається як цілісна, упорядкована сукупність взаємопов’язаних компонентів, що взаємодіють між собою і середовищем як цілісне утворення, завдяки чому формуються якісно вищі характеристики об’єкта (суб’єкта).

Компонентами системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти можуть бути: *ціле-результативний,* що визначає мету й результат профілактики –

підвищення адаптаційного потенціалу учнів щодо стійкості до прояву різних типів поведінкових девіацій; *об'єкт-суб'єктний* (*об'єкт* – обдаровані учні, схильні до різних типів поведінкових девіацій; *суб'єкт* – міждисциплінарна команда спеціалістів, які взаємодіють між собою та надають комплексну допомогу щодо попередження чи подолання дезадаптації обдарованих учнів у різних сферах життєдіяльності, профілактики їхньої схильності до різних типів поведінкових девіацій); *змістовий,* що відбиває напрями діяльності: організація профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти на різних її рівнях; підготовка суб'єктів до профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів; *технологічний* (технології, форми, методи й етапи *профілактики* поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти та *підготовки* суб'єктів до здійснення відповідної діяльності); *середовищний* (соціально-педагогічне середовище закладу загальної середньої освіти, створене на основі взаємодії закладу з різними соціальними інституціями з метою профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти).

4. *Теоретико-методологічними засадами* системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти є сукупність філософських, загальнонаукових, конкретно-наукових (соціально-педагогічних) підходів та принципів щодо досліджуваного феномену; концепції девіантної поведінки та обдарованості, соціально-педагогічної роботи з обдарованими дітьми; фундаментальні принципи розвитку особистості у взаємодії із соціокультурним середовищем; наукове обґрунтування, моделювання, характеристика структурних компонентів системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти та виявлення їхніх функційних взаємозв'язків.

5. *Практичні засади* системи профілактики становить сукупність технологій, форм і методів, їх інструментальне та інформаційне забезпечення в межах основних змістових складників: організація профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти на різних її рівнях; підготовка суб'єктів до здійснення відповідної діяльності.

Основні положення представленої концепції знайшли своє вираження в **гіпотезі дослідження,** яка ґрунтується на припущенні, що процес профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти набуде ефективності за умови його науково-теоретичного обґрунтування та організації як соціально-педагогічної системи, яка включатиме такі компоненти:

– *ціле-результативний*, що визначає мету й результат профілактики – підвищення адаптаційного потенціалу обдарованих учнів щодо їхньої стійкості до прояву різних типів поведінкових девіацій;

– *об'єкт-суб'єктний* (об'єкт – обдаровані учні, що мають проблеми адаптації і схильні до поведінкових девіацій; суб'єкт – міждисциплінарна команда спеціалістів, що взаємодіють між собою та надають комплексну допомогу в попередженні чи подоланні дезадаптації обдарованих учнів у різних сферах життєдіяльності, профілактиці їхньої схильності до різних типів поведінкових девіацій);

– *змістовий*, що відбиває напрями діяльності: організація профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти; підготовка суб'єктів до здійснення такої діяльності;

– *технологічний* (технології, форми, методи й етапи профілактики відхилень у поведінці обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти та підготовки суб'єктів до відповідної діяльності);

– *середовищний* (соціально-педагогічне середовище закладу загальної середньої освіти як інтегрований чинник профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів, створений на основі взаємодії закладу з різними соціальними інституціями, об'єднаними навколо спільної мети, спрямованої на забезпечення оптимізації потенціалу соціально-педагогічного простору (наявну інфраструктуру на рівні міста, району, громади, регіону) для вирішення основних завдань профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти).

Відповідно до поставленої мети та висунутої гіпотези визначено **завдання дослідження**:

1. Здійснити міждисциплінарний аналіз стану розробленості проблеми профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти, визначити основні аспекти її дослідження.

2. Розкрити сутність і зміст поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти.

3. Виявити чинники ризику виникнення поведінкових девіацій обдарованих учнів закладів загальної середньої освіти.

4. Схарактеризувати параметри соціально-педагогічного простору й середовища закладу загальної середньої освіти та адаптаційного потенціалу обдарованих учнів у контексті профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти.

5. Дослідити сучасний стан профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти.

6. Науково обґрунтувати, розробити й упровадити систему профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти, охарактеризувавши її компоненти.

7. Експериментально перевірити ефективність системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти.

Методологічну основу дослідження становлять: філософські, соціологічні, психологічні, педагогічні, соціально-педагогічні теорії щодо розвитку особистості та її взаємодії із соціокультурним середовищем; міждисциплінарний, системний, комплексний, діяльнісний, інституціональний, особистісно зорієнтований, технологічний, ресурсний підходи до профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів; теорії соціалізації й адаптації; положення щодо моделей школи як соціально-педагогічної системи; положення щодо соціально-педагогічного простору й середовища; концепції девіантної поведінки та обдарованості, соціально-педагогічної роботи з обдарованими дітьми.

Теоретичну основу дослідження становлять *концептуальні положення загальної теорії систем та основні принципи побудови відкритих соціальних* (А. Антонов, В. Анфілатов, В. Бахрушин, І. Братусь, В. Волкова, І. Демидов, І. Дудник, Т. Кочубей, І. Стеценко, Ф. Тарасенко, В. Томашевський) *і соціально-педагогічних систем* (О. Безпалько, В. Биков, Л. Ваховський, В. Докучаєва, В. Загвязинський, О. Караман, В. Ковальчук, С. Коношенко, В. Кремень, О. Кузьменко, Н. Кузьміна, Ю. Кушнер, П. Образцов, С. Омельченко, І. Трубавіна, С. Харченко); *положення про соціалізацію, адаптацію й дезадаптацію особистості* (Н. Бобилєва, С. Добряк, І. Звєрєва, В. Курило, Л. Мардахаєв, Л. Міщик, А. Мудрик, О. Охременко, С. Савченко); *ідеї та моделі адаптації обдарованих дітей різного шкільного віку* (О. Андроннікова, Т. Батухтіна, Є. Бурзунова, О. Вельдбрехт, Ю. Єременко, О. Михайленко, Ю. Паненкова, С. Проніна, О. Сапрунова, Л. Терещенко, О. Щербакова), *положення щодо умов соціалізації й адаптації обдарованих учнів закладів загальної середньої освіти* (О. Бабкіна, О. Золотарьова, Л. Кубашичева, Л. Пономаренко, Л. Савенок, Н. Сапригіна, О. Сапрунова, Є. Холодцева, Ю. Якіна); *підходи і положення щодо поведінкових девіацій обдарованих дітей* (Н. Бумаженко, В. Габдулхаков, Г. Єфремова, Є. Зеркіна, Ф. Зіннуров, Є. Ільїн, Н. Майсак, Л. Мардахаєв, В. Менделевич, М. Фетискін); *наукові положення та принципи теорії і практики соціально-педагогічної роботи з обдарованими дітьми* (І. Галацкова, Л. Мардахаєв, А. Мудрик, Л. Завацька, І. Звєрєва, А. Капська, Н. Краснова, Ю. Тодорцева, С. Харченко, М. Шакурова, Я. Юрків); *теорії й практики професійної підготовки майбутніх соціальних*

працівників / соціальних педагогів, зокрема до роботи з обдарованими учнями (О. Барабаш, К. Бєляєва, Н. Гарашкіна, А. Капська, Є. Лєдяєва, Л. Міщик, С. Харченко, К. Яковенко); *моделі взаємодії і партнерства різних соціальних інституцій у формуванні соціального середовища* (К. Бойченко, О. Єжова, В. Заблоцький, О. Клочко, В. Мелешко, Т. Терещенко, С. Цюра, І. Шеплякова); *положення і принципи організації профілактики девіантної поведінки* (О. Бакаєв, Г. Галич, І. Зубрицький, Т. Колесіна, В. Кондрашенко, Т. Лактіонова, О. Поляновська, О. Товканець); *погляди на простір і середовище з позиції різних аспектів – освітнього, аксіологічного, культурологічного, здоров'язбережувального, соціально-педагогічного* (В. Бабич, О. Балакірєва, О. Бєлякова, І. Беккер, С. Бондирєва, Л. Крижановська, І. Мавзютова, С. Омельченко, І. Реморенко, Т. Стеніна); *ідеї креатизації середовища в закладі освіти, пошуку соціально-культурних стратегій, використання арттехнологій у соціально-педагогічній, зокрема профілактичній, діяльності з учнями, зокрема й обдарованими* (Л. Забара, І. Кадієвська, А. Кисельова, Ю. Клейберг, О. Комаровська, Р. Короткова, О. Кучерявий, Г. Лемко, І. Палько, М. Павлова, Л. Петришин, Л. Присяжнюк, А. Рижанова, Л. Сбітнєва, С. Шехавцова).

Методи дослідження. У процесі науково-дослідної роботи використано такі методи: *теоретичні* – аналіз, синтез філософської, соціологічної, історико-педагогічної, медичної, психологічної, соціально-педагогічної, педагогічної літератури, нормативно-правових документів, – з метою обґрунтування теоретичних засад дослідження, виявлення стану розробленості проблеми профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти на міждисциплінарному рівні; порівняння, систематизація, узагальнення досліджених даних, абстрагування – для визначення сутності і змісту поведінкових девіацій обдарованих учнів, їхніх основних форм, чинників ризику; обґрунтування та моделювання для побудови системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти; прогнозування з метою вдосконалення та визначення перспектив розвитку впровадженої системи; *емпіричні:* діагностичні методи (анкетування, бесіди, спостереження, тестування, експертна оцінка, вивчення документації) – для визначення стану профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти; соціально-педагогічний експеримент – для визначення ефективності системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти; *методи математичної статистики*: *методи описової статистики* – для узагальнення первинних результатів експерименту: табличне

представлення, графічне зображення, розрахунок статистичних показників – мір середнього рівня та розсіювання (середнє арифметичне значення, стандартне відхилення, 95% довірчий інтервал для середнього арифметичного, медіана, 0,25 та 0,75 квантилі); *параметричні і непараметичні методи оцінки і перевірки статистичних гіпотез* – для обробки, оцінки та інтерпретації результатів дослідження, підтвердження достовірності та значущості результатів соціально-педагогічного експерименту: критерій Шапіро-Уїлка, критерій Колмогорова-Смирнова з поправкою Ліллієфорса, тест Левіна, t-критерій Стьюдента з поправкою Бонферроні, H-критерій Краскела-Уолліса, U-критерій Манна-Уїтні, апостеріорні порівняння з урахуванням поправки Бонферроні, T-критерій Уїлкоксона, критерій знаків, Q-критерій Кохрена, критерій Пірсона χ^2, φ* критерій кутового перетворення Фішера.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше*: *обґрунтовано* теоретичні й практичні засади системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти, представлено характеристику кожного з її компонентів: ціле-результативного, об'єкт-суб'єктного, змістового, технологічного, середовищного; *визначено* поняття дослідження „профілактика поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти", „поведінкові девіації обдарованих учнів"; *охарактеризовано* основні типи і форми поведінкових девіацій обдарованих учнів у межах різних підходів; *розкрито* соціально-педагогічні засади профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти;

подальшого розвитку набули наукові уявлення про принципи, функційні обов'язки, складники, процес підготовки суб'єктів профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів закладів загальної середньої освіти; критерії, показники та рівні ефективності системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти з урахуванням рівнів адаптаційного потенціалу обдарованих учнів молодшого, середнього і старшого шкільного віку та готовності суб'єктів до здійснення профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів закладів загальної середньої освіти; соціально-психологічний портрет обдарованих учнів різного шкільного віку в контексті їхньої схильності до поведінкових девіацій; складники готовності суб'єктів до профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів закладів загальної середньої освіти;

удосконалено зміст, форми й методи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти з урахуванням їхніх індивідуальних, соціально-психологічних і вікових

особливостей; зміст, форми і методи підготовки суб'єктів до здійснення профілактичної роботи із зазначеною категорією дітей; діагностичний інструментарій для визначення рівня адаптаційного потенціалу обдарованих учнів молодшого, середнього і старшого шкільного віку з урахуванням їхніх соціально-психологічних особливостей, основних сфер життєдіяльності (особистісна, пізнавальна, соціальна), показників адаптації, схильності до різних типів поведінкових девіацій та рівня готовності суб'єктів до здійснення профілактичної роботи із зазначеною категорією учнів.

Практичне значення дослідження полягає в доведенні ефективності розробленої й упровадженої системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти за двома напрямами: організація профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти; підготовка основних суб'єктів до здійснення відповідної діяльності; розробці науково-методичного та інформаційного забезпечення профілактичної роботи: Плану підготовки основних суб'єктів профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів закладів загальної середньої освіти, Комплексної програми профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти; методичного забезпечення до окремих тем змістових модулів курсів підвищення кваліфікації соціальних педагогів та психологів закладів загальної середньої освіти щодо проблеми профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів, окремих тем навчальної дисципліни „Соціальна робота з дезадаптованими дітьми", практикуму для педагогічного складу закладів загальної середньої освіти „Деякі особливості профілактичної роботи з обдарованими учнями", тематичних кіл для педагогічного складу закладів загальної середньої освіти та батьків обдарованих учнів, навчально-методичного посібника для студентів спеціальності „Соціальна робота" „Соціально-педагогічна профілактика різних форм поведінкових девіацій обдарованих учнів" та ін.

Результати дослідження можуть бути **використані** закладами загальної середньої освіти в процесі профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів, а також у закладах вищої освіти в процесі підготовки майбутніх фахівців зі спеціальності „Соціальна робота" за освітніми програмами „Соціальна робота" і „Соціальна педагогіка", підвищення кваліфікації та неформальної освіти фахівців у галузях Соціальна робота, Освіта / Педагогіка, Соціальні та поведінкові науки, волонтерів.

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес 25 закладів загальної середньої освіти і 3 закладів вищої освіти Луганської і

Донецької областей України. Зокрема, в *Донецькій області* результати дослідження впроваджено в практику роботи Бахмутських загальноосвітніх шкіл I – II ступенів № 1 і № 9 (довідки: №10 від 20.04.2018 р., № 92 від 26.04.2018 р.), Бахмутської загальноосвітньої школи I – III ступенів № 5 з профільним навчанням (довідка № 175 від 26.04.2018 р.), Бахмутської загальноосвітньої школи I – III ступенів № 18 імені Дмитра Чернявського (довідка № 99 від 20.04.2018 р.) Бахмутської міської ради; Комунального закладу „Маріупольська загальноосвітня школа I – III ступенів № 9” Маріупольської міської ради (довідка № 28 від 15.05.2018 р.); Слов’янського педагогічного ліцею Слов’янської міської ради (довідка № 358 від 06.12.2018 р.); Державного вищого навчального закладу „Донбаський державний педагогічний університет” (довідка № 68-18-1017 від 20.12.2018 р.); у *Луганській області* – на базі Великоцької і Морозівської загальноосвітніх шкіл I – III ступенів Міловської районної ради (довідки: № 63 від 06.11.2018 р., № 45 від 04.12.2018 р.); Комунальних закладів – „Станично-Луганська загальноосвітня школа I – III ступенів №1 Станично-Луганського району Луганської області” (довідка № 123 від 21.12.2018 р.) і „Комишненський навчально-виховний комплекс Станично-Луганського району Луганської області” (довідка № 450 від 26.03.2018 р.); Риб’янцівської загальноосвітньої школи I – III ступенів (довідка № 36 від 18.12.2018 р.) і Лисогорівської загальноосвітньої школи I – II ступенів (довідка № 23 від 25.05.2018 р.) Новопсковської районної ради; Новолимарівського і Кононівського закладів загальної середньої освіти I – II ступенів Біловодської селищної ради (довідки: № 96 від 27.11.2018 р., № 87 від 05.12.2018 р.); Марківської загальноосвітньої школи I – II ступенів № 1 (довідка №112 від 11.12.2018 р.), Курячівської загальноосвітньої школи I – II ступенів (довідка № 36 від 12.12.2018 р.); Кризької загальноосвітньої школи I – III ступенів (довідка № 21 від 06.12. 2018 р.) і Бондарівської гімназії (довідка № 13 від 29.03.2018 р.) Марківської районної державної адміністрації; Старобільської загальноосвітньої школи II – III ступенів № 4 (довідка № 398 від 30.03.2018 р.), Підгорівської і Шульгинської загальноосвітніх шкіл I – III ступенів (довідки: № 32 від 10.04.2018 р., № 78 від 20.12.2018 р.) Старобільської районної ради; Чмирівського навчально-виховного комплексу „Школа I ступеня – гімназія” (довідка № 37 від 05.04.2018 р.) і Бутівської загальноосвітньої школи I – III ступенів (довідка № 53 від 03.04.2018 р.) Чмирівської сільської ради Старобільського району; Попаснянських загальноосвітніх шкіл I – III ступенів № 21 і № 24 (довідки: № 43 від 26.03.2018 р., № 63 від 23.03.2018 р.) Попаснянської районної ради; Державного закладу „Луганський національний університет імені Тараса

Шевченка (довідка № 1/1211 від 23.12.2019 р.) і Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 149 від 07.03.2019 р.).

Особистий внесок автора в роботах, опублікованих у співавторстві, полягає в розкритті методичних засад використання традиційних та інноваційних технологій підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактики девіантної поведінки на базі гіперздібностей у дітей шкільного віку [2]; сутності інноваційних арттехнологій, які в межах соціально-культурної стратегії забезпечують ефективність процесу профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів, а також перехід негативних девіацій у позитивне русло [3].

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні і практичні результати дослідження висвітлено в доповідях і повідомленнях на наукових конференціях різного рівня: *Міжнародних* – „Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology” (Болгарія, Шумен, 2017), „Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms” (Грузія, Тбілісі, 2017), „Modernization of education system: world trends and national peculiarities” (Литва, Каунас, 2018); „Pedagogy in EU countries and Ukraine at the modern stage” (Румунія, Бая-Маре, 2018), „Psychology and pedagogy as sciences of formation and development of modern personality” (Польща, Влоцлавек, 2019), „Соціологія та соціальна робота в умовах національних та регіональних викликів” (Україна, Ужгород, 2019); *Всеукраїнських* – „Соціалізація особистості в умовах сучасних викликів” (Старобільськ, 2018; Старобільськ, 2019); *районних* – „Обдаровані діти – інтелектуальний потенціал держави” (Старобільськ, 2017).

Результати дисертаційної роботи обговорювалися на науково-методичних семінарах кафедр соціальної педагогіки і соціальної роботи, звітних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (2015 – 2019 рр.), щорічних університетських науково-практичних конференціях „Дні науки” (2015 – 2019 рр.), педагогічних радах закладів загальної середньої освіти, які склали експериментальну базу дослідження (2015 – 2019 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено в 32 публікаціях (із них 30 – одноосібні): 1 одноосібна монографія, 2 статті в колективних монографіях; 1 навчально-методичний посібник, 1 методичні рекомендації, 21 стаття в наукових фахових виданнях України, періодичних виданнях інших держав та виданнях, які індексуються в міжнародних наукометричних базах даних, 6 матеріалів науково-практичних конференцій.

Кандидатська дисертація на тему „Профілактика асоціального впливу релігійних культів на підлітків у соціально-педагогічному середовищі” за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка захищена в Донбаському державному педагогічному університеті (м. Слов’янськ) у 2015 році. У тексті докторської дисертації матеріали кандидатської дисертації не використовуються.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається з переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (561 джерело, з них 55 іноземною мовою), 18 додатків на 82 сторінках. Дисертація містить 37 таблиць, 25 рисунків. Загальний обсяг дисертації – 575 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об’єкт, предмет, мету, завдання; представлено концепцію, гіпотезу, методологічну й теоретичну основу, методи дослідження; розкрито його наукову новизну і практичне значення, наведено відомості щодо апробації й упровадження результатів дисертаційної роботи.

У першому розділі – **„Теоретичні аспекти проблеми профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти”** – здійснено міждисциплінарний аналіз проблеми профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО), розкрито сутність і зміст поведінкових девіацій одарованих учнів, визначено чинники ризику їх виникнення.

На підставі аналізу профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО як міждисциплінарної проблеми в науковому просторі виокремлено такі її теоретичні аспекти: соціально-філософський, історико-педагогічний, медико-психологічний, соціально-психологічний і соціально-педагогічний. *Соціально-філософський аспект* проблеми дозволив дійти висновку, що в дослідженнях цього напряму (М. Бахтін, М. Відьменко, Ю. Єременко, В. Жук, І. Литвиненко, М. Ліпін, Е. Снімщикова, Є. Подольська та ін.) основну увагу акцентовано на творчо обдарованій особистості, підкреслено значущість впливу навколишнього середовища на розвиток її здібностей і поведінки, можливості розвитку двох варіантів поведінки – позитивної і деструктивної.

Аналіз джерел наукової літератури, які відображають *історико-педагогічний аспект* (В. Алфімов, О. Антонова, І. Бабенко, М. Богомолова, О. Горбильова, Л. Григорова, О. Золотарьова,

Л. Кокоріна, Дж. Рензуллі (J. Renzulli), Р. Стернберг (R. Sternberg), Е. Торренс (E. Torrance), Х. Гарсіа Ягуе (J. García Yague), А. Кастелло (A. Castelló) та ін.), дав можливість *визначити основні соціально-педагогічні ідеї в історії педагогічної думки* щодо проблеми дослідження: необхідність підготовки обдарованих дітей до життя в соціумі, створення умов для їхньої успішної адаптації, соціальне спрямування їхньої мотивації і поведінки, координація зусиль різних суб'єктів соціально-педагогічної діяльності; *узагальнити деякі особливості організації профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти зарубіжних країн*: створення сприятливих умов для гармонійного розвитку й реалізації потреб обдарованих учнів, своєчасне вирішення їхніх труднощів і проблем; урахування специфіки розв'язання тих чи тих проблем залежно від економічних чинників і культурно-історичних традицій; взаємодія сім'ї, суспільства й держави з метою повноцінної реалізації потенціалу обдарованих учнів; профілактика соціальної дезадаптації обдарованого учня, виявлення чинників ризику, які можуть провокувати різні прояви поведінкових відхилень; орієнтація на консультативну, розвивальну й соціально-інтеграційну профілактичну діяльність, переорієнтація особистісних смислів обдарованих учнів, які мають девіантні прояви в поведінці.

У ході аналізу наукових праць *медико-психологічного аспекту* (Т. Вєнцова, Н. Іринчина, А. Кулемзіна, М. Мотрук, В. Пєсков, Я. Рибаковський, С. Ткачук, О. Ясінська та ін.) виявлено, що вони охоплюють теоретичний і практичний підходи до проблеми дослідження. Теоретичний підхід базується на засадах можливості розвитку в обдарованих учнів за несприятливих соціальних умов таких типів девіантної поведінки, як патопсихологічний, патохарактерологічний, адиктивний. Практичний підхід пропонує форми і методи профілактики зазначених типів девіантної поведінки: арттерапевтичні, еколого-терапевтичні, рухові, педагогічні, які застосовуються в межах здоров'язбережувального і корекційно-розвивального підходів.

Аналіз наукових джерел, які висвітлюють *соціально-психологічний аспект* (Л. Баграмянц, М. Богоявленська, С. Вареник, В. Дружинін, С. Котягіна, Н. Павлик, Ю. Паненкова, С. Проніна, Д. Ушаков, Т. Хромова, Т. Якимова та ін.), показав, що проблема профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів розглядається в межах підходів, в основу яких покладено принцип взаємодії обдарованої особистості й середовища, де особливу увагу приділено освітньому й сімейному середовищам. При розробці форм і методів профілактичної діяльності з обдарованими учнями основний акцент зроблено на емоційній й афективній сферах, урахуванні їхніх вікових особливостей, підготовці до

використання своїх можливостей для формування конструктивної стратегії поведінки у складних життєвих ситуаціях, орієнтації профілактичного впливу на конкретний тип девіантної поведінки, пріоритеті таких інтерактивних й інноваційних форм і методів профілактичної роботи, як рольові ігри, тренінг, метод розвивального дискомфорту, соціально-психологічний театр, моделювання навчальних ситуацій, методи арттерапії й артпедагогіки тощо.

За результатами узагальнення наукових праць, які розкривають *соціально-педагогічний аспект* проблеми (К. Аміров, Н. Бобилєва, В. Габдулхаков, О. Зеркіна, Ф. Зіннуров, С. Коношенко, Т. Кравцова, О. Лєдяєва, Ж. Овчаренко, І. Парфанович, Л. Петришин, А. Сатинська, Є. Слизкова, В. Торохтій, І. Трубавіна, Г. Чанишева, Г. Чусавітіна, К. Яковенко та ін.), визначено, що на сьогодні в соціально-педагогічній теорії і практиці застосовують такі підходи до її вирішення: соціально-педагогічний, системний, культурологічний, особистісно зорієнтований, інтеграційний, комплексний, середовищний тощо. До змісту соціально-педагогічної профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО входять такі напрями роботи: мінімізація негативних впливів соціального середовища, створення на базі закладу загальної середньої освіти оптимальних умов для вирішення проблем і труднощів соціалізації обдарованих дітей, соціально-позитивне спрямування їхнього потенціалу, навчання конструктивної поведінки. Пріоритетними формами і методами профілактичної діяльності, як і в дослідженнях соціально-психологічного напряму, є інтерактивні й інноваційні, що мають соціально-педагогічне спрямування: рольова гра, тренінг, соціальне консультування, соціально-психологічний театр, методи артпедагогіки, ініціативні групи, клуби, гуртки, дозвіллєві заходи тощо.

У ході аналітичної роботи виявлено, що, незважаючи на великий науковий доробок з питань профілактики девіантної поведінки, відсутні фундаментальні соціально-педагогічні дослідження щодо організації системної профілактичної діяльності з обдарованими учнями всіх вікових груп, які інтегрують підходи до профілактики різних видів їхньої девіантної поведінки; ураховують можливості сфер життєдіяльності обдарованого учня.

Інтеграція всіх зазначених аспектів, а також соціально-педагогічний характер дослідження дозволили дійти висновку, що *профілактика поведінкових девіацій обдарованих учнів у* ЗЗСО – це напрям соціально-педагогічної діяльності, який полягає у створенні освітніми, виховними, психологічними та соціальними засобами сприятливих умов для попередження чи подолання дезадаптації обдарованих учнів, їхнього саморозвитку та самореалізації.

Аналіз сутності і змісту поведінкових девіацій обдарованих учнів (В. Долгова, О. Єлісєєва, Г. Єфремова, О. Зеркіна, Б. Зємба, С. Лайоє (S. Lajoie), Н. Майсак, В. Менделевич, О. Михайленко, Р. Слоат (R. Sloat), М. Фетискін, М. Хейс (M. Hayes), Г. Чусавитіна, Б. Шор (Br. Shore) та ін.) показав різновекторність підходів до їх розуміння. Було виявлено, що однією із поширених класифікацій є підхід, в основу якого покладено критерій взаємодії індивіда з реальністю. У межах цього підходу вчені виокремлюють асоціальний, делінквентний, адиктивний, патохарактерологічний, психопатологічний типи девіантної поведінки й девіантну поведінку на базі гіперздібностей. При цьому під *девіантною поведінкою на базі гіперздібностей* розуміють тип поведінки, який супроводжується девіаціями в повсякденному житті за особливої обдарованості, таланту, геніальності особистості в інших сферах діяльності. У *вузькому значенні* розуміння змісту девіантної поведінки на базі гіперздібностей пов’язане з таким способом взаємодії з реальністю, як ігнорування, де обдарованість сама собою провокує девіантні поведінкові прояви. У *широкому значенні* термін „девіантна поведінка на базі гіперздібностей” можна розглядати як синонім поняття „поведінкові девіації обдарованих особистостей”, оскільки, окрім обдарованості як провокатора негативних відхилень у поведінці, ігнорування реальності, він включає всі типи девіантної поведінки обдарованої особистості, що передбачає переходи в інші форми взаємодії з реальністю: відхід, протистояння тощо.

Визначено, що при застосуванні інших підходів використовують такі поняття, як девіантогенні ризики соціалізації, девіантність, девіантна віктимність, дезадаптація, поведінковий тип обдарованих дітей, соціально несхвалені асоціальні й антисоціальні форми творчої поведінки тощо, дотримуючись позицій побудови класифікації девіантної поведінки за іншими критеріями.

Аналіз різних підходів до розуміння сутності і змісту *поведінкових девіацій обдарованих учнів у* ЗЗСО дозволив розглядати їх як систему вчинків обдарованих учнів, які суперечать прийнятим у суспільстві нормам, пов’язані з порушенням процесу їхньої адаптації в одній чи кількох сферах життєдіяльності, неадекватними способами взаємодії з реальністю та завдають шкоди і самій обдарованій особистості, і суспільству загалом.

Під час дослідження чинників ризику виникнення поведінкових девіацій в обдарованих учнів визначено, що кожен із них діє не окремо, а комплексно. Більшість учених (Н. Бочкарьова, А. Ведякіна, Дж. Вітмор (J. Whitmore), М. Галагузова, Є. Ільїн, Л. Мардахаєв, А. Мудрик, М. Нейхарт (M. Neihart), М. Оршанська, С. Пальчевський, Ю. Паненкова,

М. Янковчук та ін.) поділяє їх на внутрішні (індивідуальні, психологічні) та зовнішні (середовищні, соціальні). Відповідно до різних позицій науковців виокремлено такі чинники: обдарованість сама собою (певні риси обдарованої дитини та її нереалізований потенціал); дезадаптація; вік; статевий і гендерний чинники; сім'я; заклад загальної середньої освіти; група однолітків; тип поселення, суспільство, держава тощо. Визначено, що кожен з учених має свою думку щодо значущості впливу того чи того чинника на обдаровану дитину. Виявлено, що визначальними джерелами, які безпосередньо впливають на розвиток і становлення обдарованого учня, є особистісна (власні вимоги учня до себе), соціальна (сім'я, вулиця) і пізнавальна (заклад загальної середньої освіти) сфери.

У другому розділі – **„Соціально-педагогічні засади профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти**" – схарактеризовано параметри соціально-педагогічного простору й середовища, адаптаційного потенціалу обдарованих учнів у контексті профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО, проаналізовано її сучасний стан.

У межах проблеми досліджено співвідношення та специфіку понять „соціально-педагогічний простір" і „соціально-педагогічне середовище" (В. Бабич, О. Балакірєва, В. Биков, І. Беккер, О. Бєлякова, С. Бондирєва, В. Кремень, Л. Крижановська, І. Мавзютова, С. Омельченко, І. Реморенко, Т. Стеніна та ін.), що дозволило розглядати феномен *соціально-педагогічного простору* як своєрідний інтеграційний ресурс, що відкриває можливості для розвитку й реалізації потенціалу обдарованого учня, формує його здатність адекватно здійснювати діяльність і стійкість до негативних чинників; інтегрує в собі систему та її середовище. У *широкому розумінні* соціально-педагогічний простір описує конфігурацію кордонів, у межах яких здійснюється соціально-педагогічна діяльність, і розглядається як сукупність соціальних інституцій, середовищ, процесів, що функціонують чи відбуваються на конкретній території. У *вузькому розумінні* – становить потенційність, певну можливість для середовища.

Поняття *„соціально-педагогічне середовище*", як і простір, також відображає взаємозв'язок умов, які забезпечують розвиток обдарованої особистості, але передбачає взаємовплив, взаємодію оточення з обдарованою дитиною. У соціально-педагогічному середовищі різні суб'єкти вступають у взаємодію з метою конструктивного вирішення проблем, пов'язаних з адаптацією обдарованих учнів, які супроводжуються різними негативними поведінковими проявами. У контексті профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО

соціально-педагогічне середовище відображає взаємозв'язок умов, у яких формується обдарована особистість завдяки системній цілеспрямованій соціально-педагогічній діяльності, де профілактика поведінкових девіацій обдарованих учнів є одним із її напрямів.

Визначено, що специфіка оптимізації соціально-педагогічного простору полягає у тому, що цей процес здійснюється опосередковано – через створення оптимального соціально-педагогічного середовища, включення особистості в різні види соціально-обумовленої діяльності. Поведінка обдарованої дитини є елементом системи в умовах простору і представлена набором внутрішніх спонукань, індивідуально-психологічними та особистісними властивостями, діяльнісними характеристиками. ЗЗСО актуалізує або створює умови та елементи соціально-педагогічного простору, які стимулюють обдарованого учня, але його поведінка, вчинки, судження, дії мають і повинні бути результатом власного вибору й ініціативи.

Вивчення проблеми адаптаційного потенціалу обдарованого учня в профілактиці поведінкових девіацій у ЗЗСО (О. Андроннікова, Т. Батухтіна, Є. Бурзунова, О. Вельдбрехт, Ю. Єременко, Н. Попова, Ю. Паненкова, Т. Посохова, О. Сапрунова та ін.) дозволило дійти висновку, що важливу роль у його формуванні відіграє взаємодія ЗЗСО і з самим обдарованим учнем, і з його сім'єю, яка повинна відбуватися на засадах відкритості сторін, узгодженості мотивів і способів досягнення мети, тобто забезпечення оптимального взаємозв'язку пізнавальної, особистісної й соціальної сфер життєдіяльності обдарованого учня. *Адаптаційний потенціал обдарованого учня* становить ресурс, властивість, що виражає можливість особистості до адаптації, яка полягає в її життєстійкості до труднощів, здатності змінювати своє функціювання без переходу до радикальних компенсаційних змін. Він містить і внутрішні (певний набір особистісних характеристик обдарованої дитини, які забезпечують її оптимальне функціювання в суспільстві), і зовнішні (поведінка, діяльність обдарованого учня, досвід протидії негативним впливам тощо) характеристики.

Аналіз сучасного стану профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти здійснювався за декількома напрямами, у результаті чого було виокремлено певні соціально-правові норми, які містять положення щодо проблеми профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів; здійснено опис наявної інституційної структури щодо здійснення профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів на локальному, регіональному, державному рівнях; обґрунтовано методику експериментального дослідження; окреслено соціально-психологічний портрет обдарованих

учнів молодшого, середнього і старшого шкільного віку щодо їхньої стійкості до чинників ризику поведінкових девіацій; експериментальним шляхом виявлено рівні *організації профілактичної діяльності з обдарованими учнями* та *готовності суб'єктів до здійснення профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів ЗЗСО.*

Кожний із зазначених аспектів аналізу сучасного стану профілактики поведінкових девіацій учнів має низку конкретних, не вирішених на сьогодні проблем. Так, у нормативно-правових актах окреслено тільки загальні положення організації профілактичної роботи й не прописано рекомендації щодо створення оптимального середовища для розвитку обдарованих учнів, профілактики їхньої дезадаптації й негативних відхилень у поведінці.

Така невизначеність спостерігається і в організації відповідного напряму діяльності в соціальних інституціях різного типу на загальнодержавному, регіональному, локальному рівнях. На сьогодні наявна інституційна структура щодо організації роботи з обдарованими учнями теоретично створює умови для пошуку, виявлення, розвитку й адаптації обдарованих учнів, але практично не розроблені програми й технології, форми і методи профілактики різних форм відхилень у поведінці обдарованих учнів на всіх рівнях системи освіти; окремі категорії обдарованих учнів залишаються поза увагою держави й потребують своєчасної допомоги у вирішенні їхніх проблем, пов'язаних із порушеннями процесу адаптації, виробленням навичок конструктивної поведінки, попередженням негативних впливів з боку соціального оточення тощо.

На основі врахування вікових, психолого-педагогічних та соціальних особливостей розроблено соціально-психологічний портрет обдарованих учнів закладу загальної середньої освіти, який становить основу їхнього адаптаційного потенціалу щодо стійкості до чинників ризику поведінкових девіацій, та виокремлено такі категорії: обдаровані учні *молодшого шкільного віку* з достатнім, частковим і недостатнім рівнями адаптації; обдаровані учні *середнього і старшого шкільного віку* з відсутністю схильності до різних типів поведінкових девіацій, ситуативною схильністю до одного конкретного типу девіантної поведінки (монодевіантні), наявністю схильності до кількох типів поведінкових девіацій одночасно та високим рівнем схильності до суїцидальної поведінки (полідевіантні), з девіантною поведінкою на базі гіперздібностей (у вузькому розумінні).

Отримані теоретичні результати стали підґрунтям для розробки критеріїв та рівнів ефективності системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти. *За*

першим напрямом експериментальної роботи щодо виявлення сучасного стану профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти – *рівнем організації профілактичної діяльності з обдарованими учнями* – визначено три критерії: *адаптаційно-діяльнісний, особистісний, поведінковий*, що характеризують виокремлені вище категорії обдарованих учнів. При визначенні *рівнів* ефективності профілактичної роботи враховано вікові особливості появи й розвитку девіантної стратегії поведінки, зокрема *ступеня адаптації* обдарованих учнів *молодшого шкільного віку* та *рівня схильності до девіантної поведінки* в обдарованих учнів середнього і старшого шкільного віку. Для учнів молодшого шкільного віку цими рівнями стали: *недостатній* (дезадаптованість), *частковий* (часткова адаптованість) *і достатній* (достатня адаптованість). Для учнів середнього і старшого шкільного віку – *високий рівень схильності до девіантної поведінки* (категорія обдарованих учнів зі схильністю до декількох типів девіантної поведінки одночасно та високим рівнем схильності до суїциду), *ситуативна схильність* (категорія обдарованих учнів, які мають ситуативну схильність до одного конкретного типу девіантної поведінки), *схильність до девіантної поведінки на базі гіперздібностей* (у вузькому розумінні) і *відсутність схильності* до будь-якого типу девіантної поведінки. *За другим напрямом* експериментальної роботи щодо визначення *рівня готовності основних суб'єктів до здійснення профілактичної діяльності* виокремлено три критерії (*науково-теоретична, практична, психологічна готовності*) та три рівні (*низький, достатній і високий).*

Визначення *рівнів організації профілактичної діяльності з обдарованими учнями* та *готовності суб'єктів до здійснення профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів ЗЗСО* було здійснено на констатувальному етапі соціально-педагогічного експерименту за допомогою критеріальної бази та комплексу діагностичних методик (Проєктивний тест особистісних відносин, соціальних емоцій і ціннісних орієнтацій „Будиночки" О. Орєхової, Проєктивна методика „Крокодил", Тест СДП – схильності до девіантної поведінки (Е. Леус, А. Соловйов), Методика визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман), Тест на виявлення суїцидальних намірів (О. Гончаренко, І. Мельникова, Н. Шавровська); Методика вивчення схильності до суїцидальної поведінки (М. Горська), Анкета для визначення рівня підготовки основних суб'єктів профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти, Діагностична карта педагогічної оцінки та самооцінки готовності педагогічного складу до саморозвитку). Експериментальними базами дослідження було визначено 25 закладів загальної середньої та 3 заклади

вищої освіти Луганської та Донецької областей. Обсяг вибірки обдарованих учнів склав 454 особи, суб'єктів соціально-педагогічної роботи – 167 осіб. У ролі експертів виступили 127 педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти.

У результаті за першим напрямом дослідно-експериментальної роботи (визначення рівня *організації профілактичної діяльності з обдарованими учнями*) було виявлено:

1) переважання частки обдарованих учнів молодшого шкільного віку з ознаками дезадаптації і часткової адаптації порівняно з достатньо адаптованими обдарованими учнями (t=-2,56; df=30, p=0,015). При цьому достатній рівень адаптації зафіксовано у 43,3%±14,8% (ДІ: 35,4%; 51,2%) обдарованих учнів 1 – 4 класів, часткову адаптацію – у 32,5%±17,9% (ДІ: 23,0%; 42,1%), дезадаптованість – у 24,2%±13,8% (ДІ:16,8%; 31,5%);

2) досить високі показники схильності обдарованих учнів середнього і старшого шкільного віку до різних типів девіантної поведінки – 38,5%±14,4% (ДІ: 32,6%; 44,5%), а також низку інших показників соціально-психологічних особливостей (неадекватна самооцінка, наявність тривожності, агресії та ін.) обдарованих учнів, які можуть призвести до появи в них різних типів поведінкових девіацій.

Отримані результати за другим напрямом дослідно-експериментальної роботи (визначення рівня *готовності основних суб'єктів до здійснення профілактичної діяльності*) засвідчили, що на фоні високих показників їхньої готовності до організації загальної соціально-виховної роботи з обдарованими учнями, упровадження системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах ЗЗСО, саморозвитку, соціальної активності й ініціативи спостерігаються низькі показники знань, умінь та навичок, які безпосередньо стосуються проблеми профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО.

Представлені теоретичні засади дослідження, результати аналізу сучасного стану профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів стали основою для наукового обґрунтування та розробки системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти з метою усунення виявлених нами суперечностей та проблем.

У третьому розділі – **„Наукове обґрунтування та розробка системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти"** – обґрунтовано та змістовно розроблено систему профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО, охарактеризовано її компоненти – ціле-результативний, об'єкт-суб'єктний, змістовий, технологічний і середовищний.

Спираючись на діалектичні позиції системного підходу (О. Антонов, В. Анфілатов, В. Бахрушин, В. Беспалько, В. Докучаєва, В. Загвязинський, О. Караман, Н. Кузьміна, В. Сластьонін, С. Харченко та ін.), *систему профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО* визначаємо як різновид соціальної системи змішаного типу, яка побудована за соціально-педагогічною моделлю і розглядається як цілісна, упорядкована сукупність взаємопов'язаних компонентів, що взаємодіють між собою і середовищем як цілісне утворення, завдяки чому формуються якісно вищі характеристики об'єкта (суб'єкта).

Життєдіяльність системи підтримується за допомогою виконання нею низки функцій, які є результатом синтезу функціювання її компонентів, інтеграції їхніх структурних взаємозв'язків. Кожен компонент системи наповнений конкретним змістом. *Ціле-результативний компонент* включає мету, яка має багатоаспектний характер і складається з дерева цілей, що конкретизуються в завданнях і досягаються у вигляді результату – підвищення рівня адаптаційного потенціалу обдарованих учнів щодо стійкості до чинників ризику поведінкових девіацій, який характеризується конструктивною поведінковою стратегією та здатністю до активного функціювання в конкретному соціальному середовищі з перспективою самореалізації в життєвому просторі. Результат відображає досягнення загальної інтегративної мети системи – попередження чи подолання дезадаптації обдарованих учнів шляхом підвищення їхнього адаптаційного потенціалу щодо стійкості до чинників ризику поведінкових девіацій.

Об'єкт-суб'єктний компонент включає універсальні й специфічні параметри обдарованих учнів як об'єктів й одночасно суб'єктів системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО та суб'єктів, які мають безпосередній чи опосередкований профілактичний вплив на них і виконують певні функційні обов'язки.

Змістовий компонент містить два напрями діяльності: організація профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО на різних рівнях (за рівнем організації профілактичної роботи з обдарованими учнями; відповідно до вибору об'єкта впливу, зокрема його кількісних показників; залежно від стадії розвитку проблеми; за показниками масштабності профілактичних дій); підготовка основних суб'єктів до здійснення профілактичної діяльності (фахова підготовка (підвищення кваліфікації), підготовка в умовах професійної діяльності, підготовка студентів-волонтерів, організація самоосвіти).

Технологічний компонент визначає послідовність етапів, сукупність технологій, форм і методів профілактики поведінкових девіацій

обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти, основні аспекти їх застосування для оптимального досягнення цілей системи.

Основою розкриття *середовищного компонента* є характеристика міжсекторальної взаємодії ЗЗСО як координаційного центру профілактичної роботи з обдарованими учнями з різними соціальними інституціями, на основі якої створюється соціально-педагогічне середовище з наявними соціально-педагогічними умовами, що забезпечують взаємодію всіх компонентів системи й досягнення мети.

Змодельована система профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО розглядається і на локальному (рівні конкретного закладу загальної середньої освіти), і регіональному (усіх закладів загальної середньої освіти регіону) та державному (усіх закладів загальної середньої освіти України) рівнях, оскільки система освіти і психологічна служба системи освіти України як її складник побудовані за чітко визначеними стандартами й нормативами, які діють на всій території України.

Наочно модель системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО представлено на рис. 1.

У четвертому розділі – **„Дослідно-експериментальна робота з упровадження системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти”** – висвітлено механізми впровадження системи за двома напрямами: 1) організація профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО, 2) підготовка основних суб’єктів до здійснення відповідної діяльності; здійснено порівняльно-зіставний аналіз результатів дослідження.

Дослідно-експериментальна робота відбувалася поетапно: підготовчий етап (вересень 2015 р. – травень 2016 р.); основний етап (вересень 2016 р. – травень 2018 р.); заключний етап (вересень 2018 р. – травень 2019 р.). Упровадження системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО здійснювалося за двома напрямами: організація профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО відповідно до розробленої *Комплексної програми профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО*; підготовка основних суб’єктів до здійснення профілактичної діяльності згідно з *Планом підготовки основних суб’єктів профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів ЗЗСО*.

ЦІЛЕ-РЕЗУЛЬТАТИВНИЙ КОМПОНЕНТ	**ЗАГАЛЬНА МЕТА:** попередження чи подолання дезадаптації обдарованих учнів шляхом підвищення їх адаптаційного потенціалу щодо стійкості до чинників ризику поведінкових девіацій							
	ЗАВДАННЯ: – попередження дезадаптації і негативних проявів у поведінці обдарованих учнів; – виявлення й усунення причин, які сприяють появі і розповсюдженню серед обдарованих учнів різних форм поведінкових відхилень; – виявлення й усунення випадків втягнення обдарованих учнів до різних типів девіантної поведінки через негативний вплив соціального оточення; – формування в обдарованої дитини навичок соціально обумовленої поведінки, здатності до активного функціювання у конкретному соціальному середовищі з її неповторною індивідуальністю; – підготовка суб'єктів до здійснення відповідної профілактичної роботи з обдарованими учнями							
	РЕЗУЛЬТАТ: підвищення рівня адаптаційного потенціалу обдарованих учнів щодо стійкості до чинників ризику поведінкових девіацій, який характеризується конструктивною стратегією поведінки обдарованого учня, його здатністю до активного функціювання у конкретному соціальному середовищі							
	ПЕРСПЕКТИВНА МЕТА: конструктивна самореалізація обдарованого учня у життєвому просторі							
ОБ'ЄКТ - СУБ'ЄКТНИЙ КОМПОНЕНТ	**ОБ'ЄКТ:** обдаровані учні віком 6 – 17 років: – молодшого шкільного віку з достатнім, частковим, недостатнім (дезадаптація) рівнями адаптації; – середнього і старшого шкільного віку з: 1) відсутністю схильності до різних типів девіантної поведінки; 2) ситуативною схильністю до одного конкретного типу девіантної поведінки; 3) наявністю схильності до декількох типів поведінкових девіацій одночасно чи високим рівнем схильності до суїцидальної поведінки; 4) девіантною поведінкою на базі гіперздібностей							
	СУБ'ЄКТ: міждисциплінарна команда фахівців: адміністрація закладу загальної середньої освіти (директор, заступники з навчально-виховної роботи); практичний психолог; соціальний педагог; класні керівники (класоводи); педагог-організатор; учителі; батьки; керівники гуртків і секцій; фахівці різного профілю (медична сестра ЗЗСО, спеціалісти установ медичної, соціальної, правоохоронної сфер, викладачі закладів вищої і післядипломної освіти та ін.), волонтери; інші суб'єкти (за потреби).							
ЗМІСТОВИЙ КОМПОНЕНТ	**НАПРЯМИ:**							
	ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОФІЛАКТИКИ ПОВЕДІНКОВИХ ДЕВІАЦІЙ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ				**ПІДГОТОВКА СУБ'ЄКТІВ ДО ЗДІЙСНЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ ПОВЕДІНКОВИХ ДЕВІАЦІЙ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ**			
	За рівнем організації профілактичної діяльності з обдарованими учнями: організація профілактичної діяльності безпосередньо з обдарованими учнями; організація соціально-педагогічного середовища ЗЗСО; участь в управлінні ЗЗСО	*Відповідно до вибору об'єкта впливу, зокрема його кількісних показників:* загальна, спеціальна, індивідуальна профілактика	*У залежності від стадії розвитку проблеми:* первинна, вторинна, третинна профілактика	*За показниками масштабності профілактичних дій:* профілактика на особистісному (індивідуальному), мікро- і макрорівні	Фахова підготовка (підвищення кваліфікації)	Підготовка в умовах професійної діяльності	Підготовка волонтерів	Організація самоосвіти

ТЕХНОЛОГІЧНИЙ КОМПОНЕНТ	**ЕТАПИ:**		
	ПІДГОТОВЧИЙ: діагностика, прогнозування, цілепокладання, моделювання, планування	**ОСНОВНИЙ:** організація, керівництво, контроль	**ЗАКЛЮЧНИЙ:** результат, підсумкова діагностика, оцінка, корекція
	ТЕХНОЛОГІЇ:		
	КРЕАТИЗАЦІЯ СЕРЕДОВИЩА: арттехнології (аудіовізуальні, образотворчі, театралізовано-ігрові, івент-технології)	**ПОШУК РЕСУРСІВ:** фандрайзинг, технологія мобілізації внутрішніх ресурсів обдарованого учня, технологія пошуку й акумуляції ресурсів батьків, технологія ресурсозбереження	**АДАПТАЦІЯ:** технологія адаптації
	ФОРМИ:	**МЕТОДИ:**	
	1) за кількістю учасників: індивідуальні, групові і масові; **2) за тривалістю**: одноразові (виступи на батьківських зборах, класні години), за потребою (зняття загострення проблеми, скринька довіри), постійні (лекторії, консультпункти, театральні студії); **3) за характером впливу:** опосередковані, безпосередні; **4) за домінуючим засобом впливу:** практичні (конференція, семінар, тренінг, практикум, круглий стіл), наочні (виставка, презентація, плакат, відеоролик, ілюстрація), словесні (лекція, диспут, бесіда) та ін.; **5) за рівнем формування знань в об'єктів і суб'єктів**: традиційні, інноваційні, активні, інтерактивні; **6) за видами діяльності**: інформаційні (засвоєння знань), освітні (знання, які включено до програмних дисциплін і модулів курсів підвищення кваліфікації), тренувальні (практичні уміння і навички), репродуктивні (відтворення знань та способів певних дій), творчі (нові знання і способи дій на основі творчих рішень), дозвіллєві (сімейні, шкільні, позашкільні профілактичні заходи, відвідування секції, гуртка, свята, заняття на ігровому майданчику), комунікативні (продуктивна взаємодія і спілкування, попередження конфлікту, критичне мислення); арттерапевтичні (творча майстерня, репетиція, культурний проєкт, драматичний тренінг, соціально-психологічний театр (форум-театр, плейбек-театр, театр „рівний – рівному", соціальні мініатюри), інсценізація казок або авторських творів, ігрова акція, театралізована програма, велика гра, гра за станціями та ін.); **7) за спрямованістю впливу**: особистісні, сімейні, колективні, середовищні	**1) педагогічні:** *формування свідомості*: диспут, дискусія, розповідь, бесіда, регламентування, переконання (роз'яснення, спростування, доведення, порівняння), попередження, навіювання, приклад; *організації діяльності:* інструктаж, соціальне навчання, доручення, ситуації успіху, вправляння, прогнозування; стимулювання діяльності: схвалення, заохочення, гра (вікторина, рольова, ділова), підкріплення, змагання, довіра, педагогічна вимога, вправа, тренування, прогнозування, контроль; *самовиховання:* самооцінка, самоаналіз, самоконтроль, самокорекція, самонавіювання; **2) психологічні**: *діагностичні:* тести, методики, анкети, діагностичні бесіди, опитування; *корекційно-розвивальні*: психогімнастичні вправи; *консультування*: емпатійне слухання, фасилітація, раціоналізація, інтерпретація та ін.; *арттерапевтичні*: графіті, ландшафтний артметод, імітаційна гра, вистава та ін. **3) соціологічні:** спостереження, експертна оцінка, аналіз документації, вивчення соціальної ситуації; **4) соціально-педагогічні:** відвідування на дому, оцінка потреб, залучення ресурсів, патронаж (супровід); **5) інформаційні:** консалтинг, трансферт, користування інтернет-ресурсами, робота з комп'ютерними програмами; **6) організаційно-управлінські:** постановка цілей, прийняття рішень, планування, розподіл ролей, контроль за виконанням, взаємодія, партнерство;**7) рухові**: колективні рухові ігри	
СЕРЕДОВИЩНИЙ КОМПОНЕНТ	**ПЕРШИЙ СЕКТОР ВЗАЄМОДІЇ**	**ДРУГИЙ СЕКТОР ВЗАЄМОДІЇ**	**ТРЕТІЙ СЕКТОР ВЗАЄМОДІЇ**
	Сім'я, заклад загальної середньої освіти, учнівський колектив, шкільні гуртки і секції, педагогічна, батьківська, учнівська громади, кабінет дозвілля, соціально-психологічна служба закладу загальної середньої освіти, медичний кабінет	Позашкільні заклади, заклади культури, заклади фізичної культури і спорту, спеціальні, медичні установи, соціальні служби різного профілю, неурядові громадські організації, заклади вищої освіти, органи влади і місцевого самоврядування та ін.	ЗМІ, бізнесові структури, ситуативні суб'єкт-суб'єктні взаємодії, інші соціальні інститути

Рис. 1. Модель системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти

Комплексна програма профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО включала системні профілактичні заходи, форми і методи з урахуванням вікових особливостей обдарованих учнів, типів девіантної поведінки, різних рівнів профілактичного впливу (первинна, вторинна, третинна; індивідуальна, групова; спеціальна, загальна профілактика), Державного стандарту соціальної послуги профілактики та моделі, „поетапних змін” Дж. Прочаски (D. Prochaska) і К. ДіКлементе (C. DiClemente); будувалася на засадах педагогічного, психологічного і соціального складників соціально-педагогічної моделі системної організації профілактичної роботи, а також пріоритету таких її аспектів, як креатизація середовища, пошук ресурсів й адаптація. Провідними формами й методами роботи з обдарованими учнями в процесі реалізації Комплексної програми в межах шкільних, сімейних і позашкільних заходів первинної профілактики стали соціально-психологічний театр, тренінг, колективні рухові ігри, квести, флешмоби, перегляд і обговорення відеофільмів, креативні конкурси й фестивалі, молодіжні акції, правові всеобучі, ігрові програми, робота студій, гуртків і секцій, круглі столи з залученням фахівців різного профілю, дискусійні клуби та ін. У межах індивідуальних і спеціальних заходів вторинної профілактики – корекційно-розвивальні вправи, індивідуальне, групове, сімейне консультування, соціально-психологічний супровід, відвідування на дому; третинної профілактики – облік у ЗЗСО та відповідних соціальних інституціях, побудова роботи з обдарованим учнем за індивідуальною програмою, індивідуальне консультування, наставництво, постійний контроль, патронаж, соціально-психологічна корекція тощо.

План підготовки основних суб’єктів профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів ЗЗСО реалізовувався за такими напрямами, як фахова підготовка (підвищення кваліфікації), підготовка в умовах професійної діяльності, підготовка студентів-волонтерів, організація самоосвіти. Ефективними формами і методами роботи із суб’єктами профілактичної роботи виявилися семінар-тренінг, практикум, педагогічний консиліум, круглий стіл, курси підвищення кваліфікації, лекції і практичні заняття, методичне консультування, конференція, педагогічні кола, розбір педагогічних ситуацій, майстер-класи та інші в межах заходів формальної, неформальної і самоосвіти.

Порівняльно-зіставний аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи з метою визначення ефективності системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО здійснювався на контрольному етапі експерименту за двома напрямами та відповідними критеріальними базами. Індикатором ефективності

системи за *першим напрямом* (організація профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО) слугувала позитивна динаміка *рівня адаптаційного потенціалу обдарованих учнів щодо стійкості до чинників ризику поведінкових девіацій*, що вимірювалася за трьома *критеріями* (адаптаційно-діяльнісний, особистісний, поведінковий): для учнів молодшого шкільного віку – *недостатній, частковий, достатній;* для учнів середнього і старшого шкільного віку – *високий рівень схильності (полідевіантність), ситуативна схильність (монодевіантність), девіантна поведінка на базі гіперздібностей (у вузькому розумінні), відсутність схильності до девіантної поведінки.*

За *адаптаційно-діяльнісним критерієм* в обдарованих учнів *молодшого шкільного віку*:

1) підвищилися показники достатнього рівня адаптації на 22,6%, знизилися показники дезадаптації на 10,9%, часткової адаптації – на 11,7%;

2) покращилися загальні показники енергетичного балансу – оптимальна працездатність підвищилася на 12,4%, показники хронічного перевтомлення знизилися на 2,0%, перезбудження – на 3,4%; компенсованого стану втоми – на 18,5%;

3) знизилися загальні показники негативного ставлення до школи на 6,2%, до сім'ї – на 11,9%;

4) відбулися загальні позитивні зміни в показниках емоційного стану, зокрема, зменшення в обдарованих учнів із недостатнім рівнем адаптації переваги негативних емоцій на 22,5%;

5) зменшилися показники негативного ставлення до себе: на 21,9% в обдарованих учнів із частковим рівнем адаптації та на 18,3% в обдарованих учнів із недостатнім рівнем адаптації.

В обдарованих учнів *середнього і старшого шкільного віку* у процесі експерименту вдалося:

1) підвищити рівень особистісної адаптації на 8,4% в обдарованих учнів без ознак девіантності, на 13,6% – в учнів із ситуативною схильністю до девіантної поведінки, на 16,7% – в учнів із високим рівнем схильності до девіантної поведінки;

2) знизити в останніх двох групах негативне ставлення до школи на 14,6% і 8,4%, до себе – на 6,8% і 12,5%, до сім'ї – на 1,7% і 6,2%, до вулиці – на 6,8% та 8,3% відповідно.

За *особистісним критерієм* в обдарованих учнів *молодшого шкільного віку* спостерігається позитивна динаміка щодо зниження загальних показників низької самооцінки на 13,0%, завищеної – на 3,4%, проявів агресії – на 10,9%, тривожності – на 13,7%. Зокрема, в обдарованих учнів із недостатнім та частковим рівнями адаптації агресія

знизилася на 25,8% і 9,3%, тривожність – на 25,9% і 16,7% відповідно. В обдарованих учнів *середнього і старшого шкільного віку* досягнуто зниження рівня наявності стресогенних проблем: у монодевіантних обдарованих учнів – на 14,6%, полідевіантних – на 29,8%, з відсутністю схильності до девіантної поведінки – на 5,4%. У перших двох групах також отримано статистично значимі результати щодо зниження показників низької і завищеної самооцінки, тривожності, агресії, фрустрації та ригідності.

За *поведінковим критерієм* в обдарованих учнів *молодшого шкільного віку* з частковим і недостатнім рівнями адаптації виявлено зниження показників схильності до лихослів'я на 13% і 23,5%, бійок і проявів жорстокості – на 7,4% і 19,3% відповідно. Серед обдарованих учнів *середнього і старшого шкільного віку* зафіксовано зниження показників схильності до: 1) делінквентної і агресивної поведінки на 5%; адиктивної – на 1,6%; суїцидальної – на 15,0% у монодевіантних обдарованих учнів; 2) делінквентної – на 8,2%; агресивної – на 10,2%; адиктивної – на 16,4% і суїцидальної поведінки – на 16,3% у полідевіантних обдарованих учнів.

У групі обдарованих учнів із девіантною поведінкою на базі гіперздібностей (у вузькому розумінні) схильності до зазначених типів поведінки не виявлено, але показники відсутності орієнтації на соціально-обумовлену поведінку залишилися незмінними, що підтверджує висунуту В. Менделевичем гіпотезу про неможливість коригування в обдарованих учнів цього типу девіантної поведінки. У ході дослідно-експериментальної роботи також підтверджено висновки В. Менделевича про те, що цей тип девіантної поведінки виявляється досить рідко і характерний тільки для незначної кількості обдарованих особистостей. Також слід звернути увагу на те, що доказ зниження показників соціально-психологічних особливостей за всіма зазначеними вище критеріями в цій групі за допомогою методів математичної статистики є неможливим через її малу чисельність.

Ефективність упровадженої системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти підтверджується позитивною динамікою щодо показників рівнів адаптації обдарованих *учнів молодшого шкільного віку* (табл. 1) та схильності до девіантної поведінки в обдарованих *учнів середнього і старшого шкільного віку* (табл. 2), які взяті за основу їхнього адаптаційного потенціалу щодо стійкості до чинників ризику поведінкових девіацій.

Таблиця 1

Динаміка показників рівнів адаптації обдарованих учнів молодшого шкільного віку

Вид діагностики	Рівень адаптації		
	Недостатній	**Частковий**	**Достатній**
Первинна діагностика	21,2%	37,0%	41,8%
Підсумкова діагностика	10,3%	25,3%	64,4%
Z	6,857		
p	<0,001		

Таблиця 2

Динаміка показників рівнів схильності до девіантної поведінки в обдарованих учнів середнього і старшого шкільного віку

Рівень схильності до девіантної поведінки	Вид діагностики	Вид девіантної поведінки			
		Делінквентна	Агресивна	Адиктивна	Суїцидальна
Високий	Первинна	30,6%	59,2%	28,6%	65,3%
	Підсумкова	22,4%	49,0%	12,2%	49,0%
	$T_{емп}$	149	149,5	119,5	169,5
	z	3,05	2,34	2,12	2,19
	p	<0,02	0,03	0,03	<0,03
Ситуативна схильність	Первинна	8,3%	11,7%	8,3%	61,7%
	Підсумкова	3,3%	6,7%	6,7%	46,7%
	$T_{емп}$	132	155,5	61,5	262
	z	2,07	2,78	2,9	2,37
	p	<0,04	0,005	<0,004	<0,02

Індикатором ефективності системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО за *другим напрямом* дослідно-експериментальної роботи (підготовка основних суб'єктів до здійснення профілактичної діяльності) стала позитивна динаміка *рівнів готовності суб'єктів до здійснення такої діяльності,* що вимірювалася за допомогою трьох *критеріїв* (науково-теоретична, практична, психологічна готовність) і трьох *рівнів* (*низький, достатній і високий).*

У результаті формувального етапу в експериментальній групі було зафіксовано:

1) загальне підвищення достатнього й високого та зниження низького рівня за показниками критеріїв „*науково-теоретична”* (знання: 1 – нормативно-правової бази; 2 – особливостей; 3 – сутності і змісту відповідної діяльності) та „*практична*” готовність (уміння та навички: 1 – оцінки, аналізу й прогнозування проблемних ситуацій, індивідуальних випадків, які можуть провокувати в обдарованих учнів девіантні поведінкові прояви; 2 – проєктування системи взаємодії з обдарованими учнями щодо профілактики в них різних поведінкових девіацій (первинної, вторинної, третинної), розробки планів і програм з окремих напрямів профілактичного впливу; 3 – залучення і раціонального використання ресурсів, 4 – налагодження взаємодії з різними суб’єктами та 5 – здійснення підбору оптимальних форм і методів відповідної діяльності). Динаміку зазначених показників представлено на рис. 2;

2) підвищення показників високого рівня готовності до саморозвитку (показник 4, рис. 2), високого рівня наявності досвіду з організації системної профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО, зниження його низького рівня (показник 2, рис. 2) за *критерієм „психологічна готовність”*. Отримані дані щодо саморозвитку підтверджують висновок про зацікавленість суб’єктів у вирішенні проблеми профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО та доцільність включення напряму „організація самоосвіти” до плану підготовки основних суб’єктів до здійснення відповідної діяльності;

3) відсутність статистично значимої різниці за цим критерієм у показниках готовності суб’єктів до впровадження системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО (показник 1, рис. 2) і готовності виявляти соціальну активність та ініціативу при її впровадженні (показник 3, рис. 2). Це свідчить про те, що учасники експериментальної групи не втратили інтересу до проблеми після впровадження системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у ЗЗСО та готові й надалі виявляти соціальну активність та ініціативу.

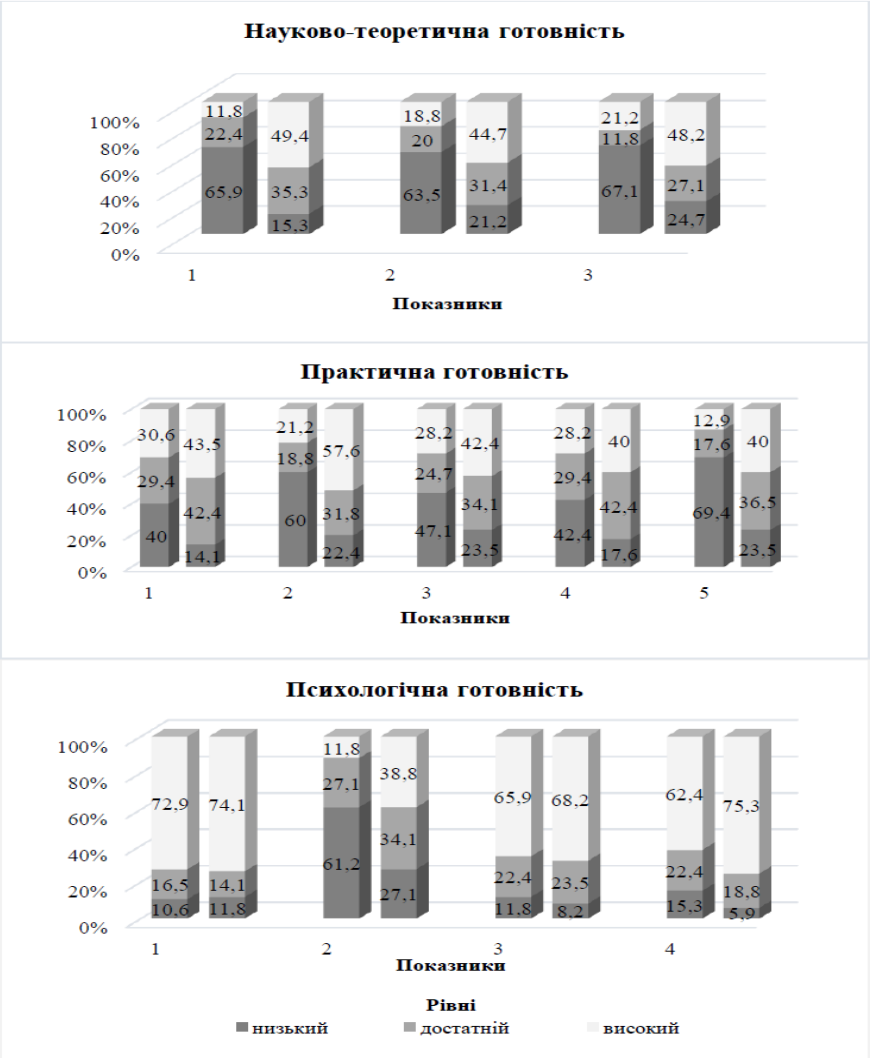

Рис. 2. Динаміка рівня готовності основних суб'єктів до здійснення профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти*

**Примітка до рис. 2:* 1-й стовпчик зліва направо за всіма показниками критеріїв „науково-теоретична", „практична" і „психологічна" готовність – результати первинної діагностики, 2-й стовпчик – результати підсумкової діагностики

Загалом отримані результати дослідно-експериментальної роботи підтвердили висунуте нами припущення про необхідність системної організації профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти з чітко визначеною метою, завданнями, результатом, змістом, технологічним алгоритмом послідовної реалізації дій і операцій спеціально підготовлених суб'єктів на кожному етапі відповідної діяльності, використанням оптимальних форм і методів, створенням соціально-педагогічного середовища, яке забезпечує оптимізацію соціально-педагогічного простору й відкритість системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти, зниження рівнів схильності обдарованих учнів до різних типів поведінкових девіацій, підвищення їхнього адаптаційного потенціалу, формування здатності протистояти негативним чинникам ризику з перспективою подальшої самореалізації в життєвому просторі.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й наукове розв'язання проблеми профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти, що полягало в обґрунтуванні, розробці теоретичних та експериментальній перевірці практичних засад системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти.

1. Аналіз стану розробленості проблеми профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти в науковій літературі показав, що досліджувана проблема є недостатньо розробленою на рівні вітчизняної соціально-педагогічної теорії і практики, має міждисциплінарний характер, тому її теоретичне і практичне розв'язання можливе за умови вивчення, аналізу, узагальнення, використання та інтеграції знань різних галузей наук, які висвітлюють соціально-філософський, історико-педагогічний, медико-психологічний, соціально-психологічний, соціально-педагогічний аспекти і в сукупності дозволяють розв'язати наукову проблему в галузі соціальної роботи.

На основі такої інтеграції та з урахуванням соціально-педагогічного характеру дослідження профілактику поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти визначено як напрям соціально-педагогічної діяльності, що полягає у створенні освітніми, виховними, психологічними та соціальними засобами сприятливих умов для попередження або подолання дезадаптації обдарованих учнів шляхом підвищення їхнього

адаптаційного потенціалу щодо стійкості до чинників ризику поведінкових девіацій, саморозвитку та самореалізації у життєвому просторі.

2. Дослідження сутності і змісту поведінкових девіацій обдарованих учнів засвідчило різновекторність підходів до їх розуміння, в основу яких покладено різні критерії. У межах підходу за критерієм взаємодії індивіда з реальністю, який склав основу дослідження, виокремлено асоціальний, делінквентний, адиктивний, патохарактерологічний, психопатологічний типи девіантної поведінки та девіантну поведінку на базі гіперздібностей. Установлено, що девіантна поведінка на базі гіперздібностей – тип відхильної поведінки, що супроводжується девіаціями в повсякденному житті при особливій обдарованості в інших сферах діяльності особистості. У вузькому значенні зміст цього поняття пов’язаний із таким способом взаємодії з реальністю, як ігнорування, де обдарованість сама по собі провокує девіантні поведінкові прояви. У широкому значенні термін „девіантна поведінка на базі гіперздібностей” визначено як синонім поняття „поведінкові девіації обдарованих особистостей”, що передбачає його розгляд не тільки у вузькому значенні, а й включення у це поняття всіх інших зазначених типів девіантної поведінки обдарованої особистості – асоціальної, адиктивної, делінквентної, психопатологічної тощо, які пов’язані з переходами до таких форм взаємодії з реальністю, як відхід, протидія, хворобливе протистояння.

На основі врахування різних підходів до визначення сутності і змісту досліджуваного феномену встановлено, що поведінкові девіації обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти – це система вчинків обдарованих учнів, які суперечать прийнятим у суспільстві нормам, пов’язані з порушенням процесу їхньої адаптації в одній чи декількох сферах життєдіяльності, неадекватними способами взаємодії з реальністю та несуть шкоду і самій обдарованій особистості, і суспільству загалом.

3. Аналіз поглядів різних учених щодо чинників ризику виникнення поведінкових девіацій обдарованих учнів дозволив визначити внутрішні й зовнішні чинники, що діють не окремо, а комплексно та взаємозалежно один від одного. З урахуванням різних позицій щодо значущості їхнього впливу на особистість визначено провідні чинники ризику виникнення поведінкових девіацій: обдарованість сама по собі (певні риси обдарованої дитини та її нереалізований потенціал); дезадаптація; вік; статевий і гендерний чинники; самооцінка; сім’я; заклад загальної середньої освіти; група однолітків; тип поселення, суспільство, держава тощо.

4. Установлено, що визначальними джерелами, що впливають на розвиток і становлення обдарованого учня, є особистісна, соціальна й пізнавальна сфери. Відповідно основними ресурсами (умовами) організації профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти виступають адаптаційний потенціал обдарованого учня, можливості сім'ї, закладу загальної середньої освіти, створеного на базі закладу соціально-педагогічного середовища, що оптимізує соціально-педагогічний простір як інтеграційний ресурс, який відкриває можливості для розвитку й самореалізації обдарованої особистості, її стійкості до різних типів поведінкових девіацій.

5. Аналіз сучасного стану профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти засвідчив відсутність системної організації і науково-методичного забезпечення цього процесу; низький рівень готовності суб'єктів до здійснення відповідної профілактичної діяльності; відсутність опису соціально-психологічного портрету різних вікових груп обдарованих учнів щодо їхньої стійкості до чинників ризику поведінкових девіацій. Спираючись на отримані діагностичні дані щодо соціально-психологічних особливостей обдарованих учнів різних вікових груп та їхню статистичну обробку, ми виявили низький рівень адаптації обдарованих учнів молодшого шкільного віку в контексті досліджуваної проблеми та досить високі показники схильності до різних типів девіантної поведінки серед обдарованих учнів середнього і старшого шкільного віку. Серед обдарованих учнів молодшого шкільного віку виокремлено групи достатньо адаптованих, частково адаптованих і дезадаптованих. Серед обдарованих учнів середнього і старшого шкільного віку – обдарованих учнів із відсутністю схильності до різних типів девіантної поведінки; із ситуативною схильністю до одного конкретного типу девіантної поведінки (монодевіантних); зі схильністю до кількох типів девіантної поведінки одночасно та високим рівнем схильності до суїциду (полідевіантних); із девіантною поведінкою на базі гіперздібностей (у вузькому значенні). Сформовано соціально-психологічний портрет зазначених груп, який характеризує рівні їхнього адаптацйного потенціалу щодо стійкості до чинників ризику поведінкових девіацій.

6. Визначені теоретичні засади досліджуваної проблеми й результати констатувального етапу експерименту стали основою наукового обґрунтування й розробки моделі системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти, яка побудована на основі аналізу загальної теорії систем, а також конкретизації специфічних параметрів, що безпосередньо стосуються профілактичної діяльності з метою вирішення проблеми поведінкових

девіацій обдарованих учнів. Систему профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти визначено як різновид соціальної системи змішаного типу, яка побудована за соціально-педагогічною моделлю і розглядається як цілісна, упорядкована сукупність взаємопов'язаних компонентів, які взаємодіють між собою і середовищем як цілісне утворення, завдяки чому формуються якісно вищі характеристики об'єкта (суб'єкта). Основними компонентами системи виокремлено: ціле-результативний, об'єкт-суб'єктний, змістовий, технологічний, середовищний.

Упровадження системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти відбувалося поетапно (підготовчий, основний, заключний етапи) за двома напрямами: організація профілактики поведінкових девіацій з обдарованими учнями закладів загальної середньої освіти; підготовка основних суб'єктів до здійснення відповідної діяльності.

7. Оцінка ефективності системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти в межах першого напряму (визначення динаміки рівнів адаптаційного потенціалу обдарованих учнів щодо стійкості до чинників ризику поведінкових девіацій) здійснювалася за трьома критеріями: адаптаційно-діяльнісним, особистісним і поведінковим та трьома рівнями: для учнів молодшого шкільного віку – недостатній, частковий, достатній; для учнів середнього і старшого шкільного віку – високий рівень схильності (полідевіантність), ситуативна схильність (монодевіантність), девіантна поведінка на базі гіперздібностей (у вузькому розумінні), відсутність схильності до девіантної поведінки. Зокрема, серед обдарованих учнів молодшого шкільного віку досягнуто зниження показників дезадаптації на 10,9%; часткової адаптації – на 11,7% та підвищення рівня достатньої адаптації на 22,6%. Серед монодевіантних обдарованих учнів середнього і старшого шкільного віку: зниження показників схильності до делінквентної і агресивної поведінки на 5%; адиктивної – на 1,6%; суїцидальної – на 15,0%. Серед полідевіантних обдарованих учнів спостерігалося зниження показників делінквентної поведінки на 8,2%; агресивної – на 10,2%; адиктивної – на 16,4%; суїцидальної – на 16,3%. У групі обдарованих учнів із девіантною поведінкою на базі гіперздібностей схильності до зазначених типів поведінки не виявлено, але показники відсутності орієнтації на соціально-обумовлену поведінку залишилися незмінними, що підтверджує висунуту В. Менделевичем гіпотезу про неможливість коригування девіантної поведінки в обдарованих учнів цього типу.

У межах другого напряму (визначення динаміки рівнів готовності суб'єктів до профілактичної діяльності в ЗЗСО) оцінка ефективності системи визначалася за трьома критеріями: науково-теоретична, практична, психологічна готовність та трьома рівнями – низьким, достатнім і високим. Результати контрольного етапу експерименту за означеними критеріями показали загальне підвищення рівня їхньої готовності до здійснення відповідної діяльності, що свідчить про досягнення рівня, близького до ідеального – творчо-рефлексивного, який забезпечує здатність суб'єктів до перетворення професійної соціально-педагогічної профілактичної діяльності з обдарованими учнями на особистісному рівні, коли виявляється творча індивідуальність фахівця, ураховуються особливості особистості обдарованого учня, конкретний рівень його розвитку і схильності до різних типів девіантної поведінки.

Отримані результати дослідно-експериментальної роботи підтвердили ефективність системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти. Викладені в дисертаційній роботі положення не вичерпують усіх аспектів досліджуваної проблеми.

Подальшого розвитку потребує розробка змісту, форм, методів та технологій соціально-педагогічної підтримки сформованого адаптаційного потенціалу обдарованих учнів щодо їхньої стійкості до чинників ризику поведінкових девіацій в юнацькому віці на етапі студентства в системі вищої освіти з урахуванням соціально-психологічних особливостей, потреб, проблемних ситуацій цього етапу розвитку обдарованої особистості.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографії:

1. **Степаненко В. І.** Профілактика поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти: монографія. Київ : Талком, 2019. 489 с.

2. **Степаненко В. І.** Технології підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактики девіантної поведінки на базі гіперздібностей у дітей шкільного віку. *Педагогічні технології в сучасних наукових дослідженнях: досвід та інновації*: монографія / за ред. С. Я. Харченка. Старобільськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. С. 188–209.

3. **Степаненко В. І.** Арт-технології у профілактиці поведінкових девіацій обдарованих учнів. *Інновації педагогічної освіти в умовах*

викликів сьогодення: монографія / за наук. ред. С. Я. Харченка. Київ : Талком, 2019. С. 252–274.

Навчально-методичні посібники, навчальні програми, методичні матеріали:

4. **Степаненко В. І.** Соціально-педагогічна профілактика різних форм поведінкових девіацій обдарованих учнів : навч.-метод. посіб. для студентів спец. «Соціальна робота». Київ : Талком, 2019. 106 с.

5. **Степаненко В. І.** Комплексна програма профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти: методичні рекомендації. Київ: Талком, 2019. 20 с.

Статті в наукових фахових виданнях України:

6. **Степаненко В. І.** Поняття та форми девіантної поведінки на базі гіперздібностей у дітей шкільного віку. *Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка*. Педагогічні науки. 2017. № 1 (306). Ч. І. С. 119–128.

7. **Степаненко В. І.** Потенційні фактори ризику становлення обдарованих учнів. *Зб. наук. пр. Хмельниц. ін-ту соціальних технологій ун-ту «Україна».* 2018. № 1 (15). С. 145–148.

8. **Степаненко В. І.** Наукові підходи до трактування сутності і змісту девіантної поведінки на базі гіперздібностей. *Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка*. Педагогічні науки. 2018. № 1 (315). Ч. І. С. 140–147.

9. **Степаненко В. І.** Девіантна віктимність обдарованих учнів. *Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка*. Педагогічні науки. 2018. № 6 (320). С. 281–289.

10. **Степаненко В. І.** Медико-психологічний аспект профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів. *Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка*. Педагогічні науки. 2019. № 1 (324). Ч. І. С. 111–116.

11. **Степаненко В. І.** Параметри адаптаційного потенціалу обдарованих учнів в контексті профілактики поведінкових девіацій. *Зб. наук. пр. Хмельниц. ін-ту соціальних технологій ун-ту «Україна».* 2019. № 17. С. 144–146.

12. **Степаненко В. І.** Театральні технології у профілактиці поведінкових девіацій обдарованих учнів. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 11. Т. 2. С. 149–152.

13. **Степаненко В. І.** Сім’я як ресурс профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 12. Т. 1. С. 139–142.

14. **Степаненко В. І.** Моделі взаємодії соціального педагога з сім’єю у профілактиці поведінкових девіацій обдарованих учнів.

Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній шк. 2019. Вип. 63. Т. 1. С. 147–151.

15. **Степаненко В. І.** Співвідношення соціально-педагогічного простору і середовища в контексті профілактиці поведінкових девіацій обдарованих учнів. *Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка.* Педагогічні науки. 2019. № 6 (329). Ч. І. С. 180–188.

16. **Степаненко В. І.** Нормативно-правове забезпечення профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній шк*. 2019. Вип. 65. Т. 1. С. 129–131. (*Index Copernicus).*

17. **Степаненко В. І.** Інституційна структура організації профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів. *Інноваційна педагогіка*. 2019. № 16. Т. 2. С. 100–104. *(Index Copernicus).*

18. **Степаненко В. І.** Середовищний компонент системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній шк.* 2019. Вип. 67. С. 102–107. (*Index Copernicus*)

19. **Степаненко В. І.** Ціле-результативний компонент системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих у закладах загальної середньої освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 19. Т. 3. С. 135–140.

20. **Степаненко В. І.** Маркери суїцидальної поведінки обдарованих учнів. *Освіта та педагогічна наука*. 2019. № 3 (172). С. 62–71. (*Ulrichsweb Global Serials Directory).*

21. **Степаненко В. І.** Об’єкт-суб’єктний компонент системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти. *Наук. вісн. Миколаїв. нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського*. Педагогічні науки. 2019. № 4 (67). С. 217–223.

Статті у періодичних виданнях зарубіжних країн та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

22. **Степаненко В. И.** Обзор программ и технологий профилактики поведенческих девиаций одаренных учеников. *Мастерство online*. 2019. № 1 (18). *URL*: http://ripo.unibel.by/index.php?id=3906

23. **Степаненко В. И.** Подходы к социально-педагогической профилактике поведенческих девиаций одаренных учеников. *Социальное воспитание*. 2019. №1 (13). С. 32–36. *URL:* http://soc-vospitanie.esrae.ru/54-138

24. **Степаненко В. И.** Социально-психологический театр как форма профилактики поведенческих девиаций одаренных учеников.

Мастерство online. 2020. №1 (22). *URL:* http://ripo.unibel.by/index.php?id=4522

25. **Степаненко В. І.** Особливості організації профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти зарубіжних країн. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський зб. наук. пр. молодих вчених Дрогобиц. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка.* Серія: Педагогіка. 2018. Вип. 21. Т. 2. С. 167–172. *(Index Copernicus).*

26. **Степаненко В. І.** Соціально-педагогічні ідеї щодо профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів в історії розвитку філософської і педагогічної думки. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський зб. наук. пр. молодих вчених Дрогобиц. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка.* Серія: Педагогіка. 2018. Вип. 22. Т. 2. С. 116–120. *(Index Copernicus).*

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

27. **Степаненко В. І.** Девіантна поведінка на базі гіперздібностей у дітей шкільного віку як форма соціальної дезадаптації / International scientific-practical conference «*Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology*» : Conference Proceedings, June 16–17, 2017. Shumen, Bulgaria : Konstantin Preslavsky University of Shumen. Pp. 148–151.

28. **Степаненко В. І.** Соціально-педагогічний простір як чинник профілактики девіантної поведінки на базі гіперздібностей в учнів загальноосвітньої школи. International scientific-practical conference «*Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms*» : Conference Proceedings, September 29, 2017. Tbilisi : Baltija Publishing. Pp. 106–109.

29. **Степаненко В. І.** Сім’я як чинник формування в обдарованих дітей поведінкових девіацій. International scientific conference «*Modernization of educational system: world trends and national peculiarities*» : Conference Proceedings, February 23rd, 2018. Kaunas, Lithuania : Izdevnieciba «Baltija Publishing». Pp. 164–167.

30. **Степаненко В. І.** Деякі підходи до класифікації поведінкових девіацій обдарованих учнів. International scientific and practical conference «*Pedagogy in EU countries and Ukraine at the modern stage*» : Conference Proceedings, December 21–22, 2018. Baia Mare : Izdevnieciba «Baltija Publishing» Pp. 136–138.

31. **Степаненко В.** Рівні організації профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладі загальної середньої освіти. *Соціологія та соціальна робота в умовах національних та регіональних*

викликів: матер. доп. та повідомл. Міжнар. наук.-практ. конфер. (Ужгород, 27 верес. 2019 р.) / за ред. І. В. Козубовської, Ф. Ф. Шандора. Ужгород : РІК-У, 2019. С. 98–100.

32. **Степаненко В. І.** Зміст і напрями профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти. International scientific conference «*Psychology and pedagogy as sciences of formation and development of modern personality*» : Conference Proceedings, December 27–28, 2019. Wloclawek : Izdevnieciba «Baltija Publishing». Pp. 84–87.

Степаненко В. І. Теорія і практика профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Державний заклад „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, Старобільськ, 2020.

У дисертації обґрунтовано теоретичні і практичні засади профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти. На підставі міждисциплінарного аналізу досліджуваної проблеми визначено основні її аспекти: соціально-філософський, історико-педагогічний, медико-психологічний, соціально-психологічний і соціально-педагогічний. Розкрито сутність і зміст поведінкових девіацій одарованих учнів, визначено чинники ризику їх виникнення. Охарактеризовано параметри соціально-педагогічного простору й середовища, адаптаційного потенціалу обдарованих учнів у контексті проблеми дослідження, проаналізовано її сучасний стан. Сформовано соціально-психологічний портрет обдарованих учнів молодшого, середнього і старшого шкільного віку щодо їхньої стійкості до чинників ризику поведінкових девіацій. Обґрунтовано та змістовно розроблено систему профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти, розкрито механізми її впровадження за двома напрямами: організація профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів та підготовка суб’єктів до здійснення відповідної діяльності. Перевірено ефективність системи профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти, визначено подальші перспективи дослідно-експериментальної роботи.

Ключові слова: заклади загальної середньої освіти, обдаровані учні, соціально-психологічний портрет обдарованих учнів, поведінкові девіації обдарованих учнів, соціально-педагогічне середовище, соціально-

педагогічний простір, адаптаційний потенціал обдарованих учнів, профілактика поведінкових девіацій обдарованих учнів, система профілактики поведінкових девіацій обдарованих учнів у закладах загальної середньої освіти.

Степаненко В. И. Теория и практика профилактики поведенческих девиаций одаренных учеников в учреждениях общего среднего образования. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.05 – социальная педагогика. – Государственное учреждение „Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко”, Старобельск, 2020.

В диссертации обоснованы теоретические и практические основы профилактики поведенческих девиаций одаренных учеников в учреждениях общего среднего образования. В ходе междисциплинарного анализа исследуемой проблемы представлены основные ее аспекты: социально-философский, историко-педагогический, медико-психологический, социально-психологический и социально-педагогический. Раскрыты сущность и содержание поведенческих девиаций одаренных учеников, определены факторы риска их возникновения. Охарактеризованы параметры социально-педагогического пространства и среды, адаптационного потенциала одаренных учащихся в контексте проблемы исследования, проанализировано ее современное состояние. Сформирован социально-психологический портрет одаренных учеников младшего, среднего и старшего школьного возраста относительно их устойчивости к действию факторов риска поведенческих девиаций. Обоснована и содержательно разработана система профилактики поведенческих девиаций одаренных учеников в учреждениях общего среднего образования, раскрыты механизмы ее реализации в двух направлениях: организация профилактики поведенческих девиаций одаренных учеников и подготовка субъектов к осуществлению соответствующей деятельности. Проверена эффективность системы профилактики поведенческих девиаций одаренных учеников в учреждениях общего среднего образования, определены перспективы дальнейшей экспериментально-исследовательской работы.

Ключевые слова: учреждения общего среднего образования, одаренные ученики, социально-психологический портрет одаренных учеников, поведенческие девиации одаренных учеников, социально-педагогическая среда, социально-педагогическое пространство,

адаптационный потенциал одаренных учеников, профилактика поведенческих девиаций одаренных учеников, система профилактики поведенческих девиаций одаренных учеников в учреждениях общего среднего образования.

Stepanenko V. I. Theory and practice of preventing behavioral deviance of gifted students in institutions of general secondary education. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Doctor of Pedagogical Science degree by specialty 13.00.05 – social pedagogy. – State institution “Luhansk Taras Shevchenko National University”. – Starobilsk, 2020.

In the thesis there implemented a theoretical generalization and scientific solution of the problem of the prevention of behavioral deviations in gifted students in institutions of general secondary education. On the basis of the interdisciplinary analysis of the researched problem its basic aspects have been defined: socio-philosophical, historical-pedagogical, medical-psychological, socio-psychological and socio-pedagogical. There have been discovered the nature and content of behavioral deviations among gifted students, the risk factors for their occurrence have been determined.

The parameters of socio-pedagogical space and environment have been characterized, the main components of the adaptive potential in gifted students in the context of the research problem have been defined. The adaptive potential of a gifted student is presented as a resource, a property that expresses the individual's ability to adapt, which is its resilience to difficulties, the ability to change its functioning without the transition to gross compensatory changes. It has been specified that an important role in forming the adaptive potential of a gifted student in the prevention of behavioral deviations is played by ensuring the optimal relationship of cognitive, personal and social spheres of life.

The current state of the problem of prevention of behavioral deviations in gifted students in the institutions of general secondary education has been analyzed. A socio-psychological portrait of gifted students of primary, secondary and senior school age in terms of their resistance to risk factors of behavioral deviations has been formed. Among the gifted students of primary school age, the categories of sufficiently adapted, partially adapted and maladapted have been singled out. Among gifted students of secondary and high school age there have been identified students with no tendency to different types of behavioral deviations; situational tendency to one specific type of deviant behavior (monodeviant); predisposition to several types of deviant behavior simultaneously (polydeviant) and a high level of suicidal tendencies; deviant behavior based on superpowers in the narrow sense. The

components of the readiness of the subjects to prevent behavioral deviations in gifted students in institutions of general secondary education distinguished as following: scientific-theoretical, practical and psychological.

Criteria for the effectiveness of the system of prevention behavioral deviations in gifted students in institutions of general secondary education have been worked out in two areas: 1) organization of preventive activities with gifted students: adaptive-activity, personal, behavioral criteria, the levels of which essentially characterize the selected categories of gifted students; 2) preparation of the main subjects for the implementation of the relevant activities, the main criteria of which were the components of their readiness (scientific-theoretical, practical, psychological); levels pointed are – low, sufficient, high.

The system of prevention of behavioral deviations in gifted students in institutions of general secondary education has been substantiated and meaningfully developed, its components are characterized as follows – whole-effective, object-subjective, semantic, technological and environmental. The corresponding system has been reviewed as a kind of social system of mixed type, which refers to partial system of theories and concepts on certain problems of special sciences, built on a socio-pedagogical model and being considered as a holistic, ordered set of interconnected components that interact with each other and the environment, as a holistic phenomenon, due to which qualitatively higher characteristics of the object (subject) are formed.

The stages of research and experimental work have been revealed: preparatory, basic, and final; mechanisms of the system of its implementation have been pointed in two directions: organization of prevention of behavioral deviations among gifted students and preparation of subjects for the implementation of relevant activities. There have been elucidated the peculiarities of the developed Comprehensive program for prevention of behavioral deviations in gifted students in institutions of general secondary education, within which the first direction was implemented: taking into account the age characteristics of gifted students, types of deviant behavior, different levels of preventive impact (primary, secondary, tertiary, individual, special prevention), the State standard of social prevention services and the model of “gradual change” by D. Prochaska and C. DiClemente; built on the basis of pedagogical, psychological and social components of the socio-pedagogical model of the systemic organization of preventive work, as well as the priority of such aspects as the creation of the environment, the search for resources and adaptation.

The directions according to the Plan of preparation of the basic subjects for prevention of behavioral deviations in gifted students in institutions of general secondary education have been outlined: professional preparation

(advanced training), preparation in the conditions of professional activity, preparation of students-volunteers and the organization of self-education.

There has been checked the efficiency of the system of prevention behavioral deviations in gifted students in institutions of general secondary education, further prospects of research and experimental work have been determined.

Key words: institutions of general secondary education, gifted students, socio-psychological portrait of gifted students, behavioral deviance of gifted students, socio-pedagogical environment, socio-pedagogical space, adaptive potential of gifted students, prevention of behavioral deviance of gifted students, system of prevention of behavioral deviations in gifted students in institutions of general secondary education.

Підписано до друку 27.05.2020 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times ET. Умов.-друк. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Замов. № 29/5-20.

Надруковано з готового оригінал-макета
в друкарні ФОП Пронькіна К. В.
Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.
Запис № 23810010001006440 від 25.12.2009 р.
93110, м. Лисичанськ, вул. Гущенка, 14 тел. (066) 332 10 55.
e-mail: pronkinakati@gmail.com